

Mai Ita Koalia Tetun

Catharina Williams-van Klinken
Dili Institute of Technology

1. Tetun oi-oin

1. 1/6/2004

Catharina Williams-van Klinken hasai nia doutoradu kona ba Tetun Terik iha Universidade Nasional Australia nian. Iha tinan 1999 nia hahuu estuda fali Tetun Dili. Nia servisu ho UNAMET iha Suai, depois hakerek livru oi-oin kona ba Tetun Dili. Agora nia koordinadora unidade lingua nian iha Dili Institute of Technology.

Iha nee ita sei koalia kona ba Tetun. Tetun nee importante loos iha Timor Lorosae, tanba ema barak iha Timor laran tomak koalia lian nee. Tetun mos sai ona lingua ofisial ho lingua eskola ida. Maibe ita barak seidauk hanoin kona ba Tetun nia diak ho Tetun nia fraku, oinsaa mak ita bele hakerek Tetun ho diak, i oinsaa mak ita bele dezenvolve lian nee atu sai diak liu tan.

Ita hotu hatene katak Tetun nee oi-oin. Iha Timor laran ita iha Tetun Dili, Tetun Terik ho Tetun liturjiku (nebee uza liu-liu iha misa). Tetun Dili mos oi-oin. Ita baibain rona Tetun Dili loro-loron nian, ho tan buat ida ke ema balu bolu ‘Tetun ofisial’. Tetun sira nee hotu iha liafuan barak mak hanesan, ho estrutura barak mak hanesan. Maibe ida-idak mos iha nia liafuan rasik, nia estrutura rasik, ho nia estilu rasik. Ida-idak mos iha nia papel iha Timor Lorosae.

Kona ba estrutura, hau foo ezemplu kiik-oan ida. Iha Tetun Dili, ema dehan *hau nia uma*. Iha Tetun liturjiku, ita rona *ha'u uma*. No iha Tetun Terik Wehali nian, ema dehan *ha'ukan uman*.

Iha nee hau sei hakerek laos ho Tetun sira seluk, maibe ho Tetun Dili loro-loron nian. Ida nee mak ema barak hatene. Nunee, ita bele uza lian ida nee hodi komunika ba malu. *Mai ita koalia Tetun*.

2. 4/6/2004

Bainhira ita kompara Tetun agora ho Tetun tinan lima liu ba, ita haree ida agora nian oin seluk ona. Liafuan barak mak tama hosi lian seluk. Iha mos estrutura balu mak foin mosu. Mudansa sira nee, balu ita gosta, i hakarak atu uza nafatin. Dala ruma balu ita laduun gosta, i senti diak liu lakon lailais.

Buat nee normal bainhira lian ida hetan papel (*peranan*) foun. Hanoin tok. Uluk, iha Portugal nia tempu, ema uza Tetun liu-liu hodi koalia deit. Hodi hakerek, sira baibain uza Portuges, tanba Portuges mak lian governu ho eskola nian. Nunee, iha tempu nebaa, Tetun seidauk dezenvolve nudar lian hakerek nian.

Liu tiha invazaun, lian Indonezia troka lian Portuges iha governu ho eskola. Maibe igreja katolika la halo tuir, i hili fali Tetun atu uza iha misa. Sira tradus Biblia ho liturjia. Nunee sira hamosu Tetun liturjiku, balu tuir Tetun Dili ho balu hosi Tetun Terik. Tetun liturjiku nee ita agora rona laos iha misa deit, maibe mos iha kontestu formal seluk, hanesan iha festa kazamentu. Hanesan nee, igreja ajuda atu dezenvolve Tetun.

Hahuu tinan 1999, Tetun hetan papel foun barak. Nudar lingua ofisial, ema komesa uza ona Tetun iha governu ho eskola. Agora ita mos hetan beibeik iha jornal, radiu ho televizaun, ho tan iha reuniaun laran. Iha situasaun sira nee hotu ita presiza liafuan foun, ho dalan foun hodi hatoo ita nia hanoin. Se ita hakaas an atu koalia ka hakerek Tetun ho diak iha situasaun foun sira nee, ita mos ajuda dezenvolve Tetun liu tan.

2. Konjunsoun

3. 7/6/2004 – 11/6/2004

Ho, no, i, ho mos, no mos... – Tetun iha liafuan oi-oin, maske hotu-hotu bele tradus ho liafuan ida deit iha Portuges (*e*) ho lian Indonesian (*dan*). Liafuan sira nee nia signifikadu (*arti*) atu hanesan, nia tradusaun ba Portuges ho lian Indonezia mos hanesan, maibe iha Tetun la bele troka malu arbiru deit. Semana ida nee ita sei hanoin kona ba liafuan sira nee.

Bainhira ita koalia kona ba ema nain rua ka buat rua, oinsaa mak ita bele liga substantivu (*kata benda*) rua nee? Baibain ita uza *ho*, hanesan *João ho Maria, asu ho busa*. *Ho* nee mai hosi Tetun Terik; iha nebaa *ho* dehan ‘akompanha’. Nunee ema Tetun Terik bele hateten *Ami ho nia ba uma* ‘Ami akompanha nia ba uma’.

Iha Tetun Terik, letra ‘h’ iha verbu nia oin nee dala ruma tenki troka ho letra seluk, depende sujeitu, hanesan *ha’u ko nia, sira ro nia, o mo nia, nia no ha’u*. Nunee, bainhira koalia kona ba ema ida seluk, ka buat ruma (*terseira pessoa* ka *orang ketiga*), sira uza *no*, laos *ho*. Hanesan *Nia no ha’u ba uma*.

Nunee mak liafuan *no* nee mos tama iha Tetun Dili, liu-liu iha situasaun formal, iha liturjia no bainhira hakerek. Maibe iha nee, ita bele uza *no* laos ba ema seluk deit (hanesan iha Tetun Terik), maibe mos ba ita nia aan, hanesan *Hau no hau nia uma laran tomak fo agradese ba ita boot sira*.

4. 06/2004

Iha liafuan balu ke ita baibain liga, la iha liafuan ida iha klaran. Hanesan: *inan-aman, maun-alin, biin-alin, midar-siin, aban-bainrua, tuun-sae, haan-hemu, loron-kalan*.

Maluk sira bele haree hosi ezemplu sira nee katak liafuan nebee ita liga hanesan nee, sira nia signifikadu (*arti*) sempre iha ligasaun makaas. Dala barak rua nee hosi grupu liafuan ida, hanesan *midar* ho *siin* hatudu gostu; *aban* ho *bainrua* hatudu tempu nebee sei iha oin; *biin* ho *alin* mak ita nia inan-aman nia oan. Maibe par balu kontrariu malu, hanesan *baa-mai* ho *tuun-sae*.

Liafuan rua hamutuk nee halo liafuan foun ida, ho signifikadu foun ida. Iha balu ‘A-B’ dehan ‘A ho B’. Por ezemplu *loron-kalan* dehan ‘loron ho kalan’. Maibe balu oin seluk. Bainhira alin sira estuda para ‘aban-bainrua’ bele sai matenek, ita hanoin laos ba ‘aban ho bainrua’ deit, maibe ba tinan barak ba oin. *Midar-siin* mos laos gostu ‘midar ho siin’ deit, maibe hahaan ida nia naran; hahaan nee kahur midar ho siin. Bainhira ita buka ema ‘tuun-sae’, nee laos dehan katak ita buka tuun foho sae foho; ita mos bele buka tuun-sae iha fatin ruma nebee la iha foho ida hodi sae. Se karik ita analiza *maun-alin* nudar ‘maun ho alin’, ita bele hanoin katak *biin* la tama, maibe bainhira ema hatete *maun-alin sira, tama mai*, feto sira mos tama iha laran hotu.

5. 06/2004

Liafuan ‘*i*’ mai hosi Portuges ‘*e*’. Ema balu uza beibeik liafuan nee iha koalia loro-loron nian, balu mos uza hodi hakerek, maibe iha tan ema balu mak nunka temi i nunka hakerek. Ba ema nebee temi ‘*i*’ mos, nia regra (*aturan*) see ona hosi regra Portuges nian.

Iha Tetun, atu liga substantivu (*kata benda*) rua, ita baibain uza ‘*ho*’, laos ‘*i*’. Nunee, ita bele dehan ‘*Nia koalia Tetun ho Portuges*’. Ema uituan deit mak simu ‘*Tetun i Portuges*’, tuir modelu lian Portuges nian.

Ema mos laduun uza ‘*i*’ hodi liga verbu rua nebee hamtutuk deskreve eventu ida deit. Por ezemplu, ita bele dehan ‘*Nia tuur koalia ho nian inan*’ ka ‘*Ohin hau ba merkadu, sosa sapatu*’. Iha ezemplu sira nee, la iha liafuan ida hodi liga ‘*tuur*’ ho ‘*koalia*’, ka ‘*ba merkadu*’ ho ‘*sosa sapatu*’, maske lingua seluk balu presiza ligasaun ho liafuan ruma hanesan Portuges ‘*e*’ ka Ingles ‘*and*’.

Hau senti ema uza ‘*i*’ liu-liu bainhira koalia kona ba ema keta-ketak, ka bainhira ligasaun entre eventu rua laduun makaas. Por ezemplu, ‘*Ema nain sanulu suporta João, i nain hitu suporta Martinho*’.

3. Tetun Dili hanesan lingua franka

6. 14/6/2004 – 18/6/2004

Tetun nudar ‘lingua franka’ (*bahasa perhubungan*) ida iha Timor Lorosae. Nee dehan katak, bainhira ema hosi lian keta-ketak hasoru malu, sira dala barak koalia Tetun. Tansaa mak sira koalia Tetun, laos lian seluk hanesan Mambae ka Makasae?

Tuir matenek nain sira, antes Portugal mai ukun Timor, liurai Wehali mak ukun rai nee. Nia ukun Timor Lorosae ho tan distritu Belu iha Timor Osidental. Wehali nia sentru besik Betun, iha rai Belu. Ema Wehali koalia Tetun Terik. Iha tan liurai Luca, besik Viqueque, nebee domina rai boot ida iha nebaa. Nia mos ema Tetun.

Nunee, liurai nee sira nia reinu mos, balu tenki aprende Tetun, atu bele komunika ho liurai boot, ho tan atu koalia ho liurai nee nia manu-ain sira. Nunee, iha uma ho iha comunidade nia leet ema koalia nafatin sira nia lian. Maibe bainhira koalia ho ema hosi rai seluk, sira koalia Tetun. Situasaun nee mosu tinan 400 liu ba ona.

7. 6/2004

Ema iha Timor Lorosae ho tan iha Belu hatene Tetun. Tansaa mak ema iha Oecusse, Kupang, Soe ho Kefamenanu laduun koalia Tetun? Horiseik ita haree katak, tinan 400 liu ba, liurai Tetun ida domina Timor Lorosae ho tan rai Belu. Nunee mak ema iha rai sira nee, balu aprende Tetun.

Iha tempu nebaa, iha tan liurai boot ida, naran Sonbai. Nia ukun Oecusse ho Timor Osidental; so Belu mak la tama ba nia reinu. Liurai Sonbai koalia Baikenu (nebee ema mos bolu ‘Dawan’). Nunee mak iha altura nebaa kedas, ema barak iha Oecusse ho Timor Osidental hatene baikenu, maibe la hatene Tetun.

8. 6/2004

Ita haree ona katak tinan 400 liu ba kedas, Tetun sai ona nudar lingua franka (*bahasa perhubungan*) iha Timor Lorosae, tanba liurai Wehali mak boot iha rai nee. Iha dokumentu antigu balu hosi Portugal nebee konta kona ba lian Timor nian iha tempu nee.

Tinan 400 liu ba, iha surat ida hakerek dehan iha Timor tomak ema hatene lian rua: ‘Belu’ ho ‘Vaikenu’, nee katak Tetun ho baikenu. Ita bele siik katak iha tempu nebaa, Timor Lorosae ho Belu mak hatene Tetun, tanba nee liurai Wehali nia rain. Iha Timor Loromonu, ema hatene baikenu, tanba liurai Sonbai mak ukun iha nebaa.

Too tinan 1800 ba leten, ema bolu Timor Lorosae ‘provinsia Belus nian’, nee dehan katak ‘provinsia ema Tetun nian’. Nunee ita bele haree katak, tuir estranjeiru sira nee haree, ema iha Timor lorosae iha tempu nebaa bele ona komunika ho lian Tetun, maski laos sira nia lian rasik.

9. 6/2004

Iha Timor Lorosae, ita haree fatin barak mak hanaran ho lian Tetun, maski ema iha fatin nee la koalia Tetun nudar sira nia lian rasik. Maluk sira hanoin tok kona ba imi nia rain: naran ho lian Tetun iha ka lae?

Por ezemplu, ‘Fatululik’ iha ema Bunak nia rain, ‘Fatubesi’ iha rai Kemak, ‘Fatumasin’ iha rai Tokodede, ‘Letefoho’ iha rai Mambae, mota ‘Manufuik’ iha rai Galolen, ho ‘Matebian Feto’ ho ‘Matebian Mane’ iha rai Makasae. (Thomaz foo lista naruk ida iha nia livru ‘Babel Loro Sa’e’.) Karik naran sira nee hatudu katak Tetun tama too fatin sira nee kleur ona.

10.

Fatin barak iha Timor Lorosae nia laran, hanaran ho lian Tetun. Maibe iha Los Palos lae. (Se iha karik, entaun uitoan deit.) Nee tanba saa?

Iha semana nee nia laran, ita rona dehan antes Portugal ukun Timor Lorosae, Tetun tama ona too distritu barak, liu hosi ukun liurai Wehali nian, ho ukun liurai Luca nian. Parese Los Palos la iha naran ho lian Tetun tanba liurai rua nee nia ukun la tama too nebaa. Nunee Tetun mos la tama iha altura nebaa.

Ita hotu hatene katak too agora Tetun seidauk forti iha Los Palos. Maibe dala ruma ita la hatene katak situasaun nee nia huun mosu ona tinan 400 liu ba!

11. 24/6/2004

Iha semana kotuk ita rona uitoan kona ba istoria Tetun nian. Informasaun nee balu hau hetan hosi artigu furak ida hosi Luís Filipe Thomaz. Artigu nee naran ‘O uso do Tétum como língua veicular em Timor Oriental’. Ida nee tama iha nia livru naran ‘Babel Loro Sa’e’, nebee Instituto Camões foo sai iha tinan 2002. Maluk sira nebee hakarak lee tan karik, bele buka livru nee iha Instituto Camões iha Dili.

Ita bele rona tan kona ba liurai Wehali ho liurai Luca hosi lia nain sira. Uluk iha Betun hau rona istoria mesak kapaas kona ba liurai Wehali, tanba Wehali nia huun mak iha nebaa. Dala ruma ita boot sira mos hatene ai kanoik ka istoria hosi ita boot sira nia rain rasik kona ba tempu uluk nee.

4. Tetun Dili nia huun mak Tetun Terik

12.

Ita hatene katak Tetun Dili nia huun mak Tetun Terik. Maibe bainhira ema Tetun Terik foin primeira vez rona Tetun Dili, sira laduun kompriende. Nunee mos, se ita hatene deit Tetun Dili, ita laduun rona Tetun Terik. Tanba saa mak nee? Iha semana nee nia laran ita sei hanoin kona ba pergunta ida nee.

Razaun ida mak nee: Uluk ema barak aprende Tetun la moos. Ema Tetun Terik aprende Tetun mos. Maibe ema seluk koalia sira nia lian rasik iha uma laran ho comunidade nia leet. Sira seluk nee uza Tetun so para komunika ho ema hosi rai seluk deit, nudar ‘lingua franka’ (*bahasa perhubungan*). Nunee sira koalia Tetun simples deit. Por ezemplu, iha Tetun Terik, bainhira koalia kona ba hemu, ema dehan ‘*Ha’u kemu*’ (laos ‘*Hau hemu*’) ho ‘*O memu*’ (laos ‘*O hemu*’). Nee tanba verbu nee nia letra primeiru depende ba sujeitu (*subyek*). Iha Tetun ‘lingua franka’, sira la muda verbu nia letra primeiru hanesan nee ona; hotu-hotu ‘*hemu*’ deit. Nunee, iha Tetun Dili ita dehan ‘*Hau hemu*’, laos ‘*Hau kemu*’ Iha buat barak mak simplifika hanesan nee.

Prosesu simplifika nee sempre akontese bainhira lian ida sai lingua franka, tanba ema seluk aprende la moos.

13.

Iha semana nee nia laran ita koalia kona ba tanba saa mak Tetun Dili ho Tetun Terik la hanesan. Razaun boot ida mak nee: Lian rua nee uza iha kontekstu keta-ketak.

Iha buat barak nebee ema halo iha Tetun Terik, maibe nunka halo iha Tetun Dili. Por ezemplu, Tetun Terik bele uza hodi hamulak ba bei-ala sira, hodi konta ai knanoik rai nian, no ba ai knananuk. Buat sira nee hotu iha sira nia lia fuan rasik, nebee ema la uza hodi koalia loro-loron nian. Por ezemplu, iha ai knananuk ema bele dehan ‘*siku liu ba, basu liu ba*’; iha Tetun Terik loro-loron nian, ho tan Tetun Dili, ema dehan deit ‘*ba liu*’.

Nudar lingua franka ida, ema laduun uza Tetun Dili ba kostumi tradisional, hanesan hamulak, ka konta kona ba rai foin hahuu, ka halo ai knananuk. Ba buat tradisional hanesan nee, grupu ida-idak uza nia lian rasik, hanesan Bunak ka Galolen. Nunee, lia fuan kona ba lisan, barak liu lakon iha Tetun Dili. Por ezemplu, lia fuan ‘*siku*’ ho ‘*basu*’ la uza ona iha Tetun Dili, tanba la halo ai knananuk ho lian nee.

14.

Horiseik ita haree katak iha lia fuan barak hosi Tetun Terik mak la tama iha Tetun Dili. Maibe Tetun Dili mos hetan lia fuan foun barak, liu-liu hosi Portuges. Hanoin tok. Uluk, bainhira ema Portugal foin tama iha Timor, sira lori buat barak nebee foun. Sira mai lori sasaan foun, hanesan livru ho kadeira. Sira hatais oin seluk. Sira lori evanjelhu ho kultura Portugal nian. Maibe bainhira ema rai nain koko koalia Tetun ho estranjeiru sira nee, la iha lia fuan hodi temi buat foun sira nee hotu. Sira atu bolu ‘livru’ nee halo nusaa? Fasil liu, temi deit tuir ema Portugal sira nia lian. Nunee mak lia fuan barak tama Tetun Dili hosi Portuges.

15.

Tetun Dili hetan influensia (*pengaruh*) laos hosi Tetun Terik ho lian Portuges deit. Bainhira ita koalia Tetun, ita nia lian rasik sempre tama uitoan. Nunee mak ema Timor koalia ho entonasaun (ka *logat*) oi-oin. Ema balu ita rona ba, hanesan kilat tarutu. Balu fali koalia hanesan bee mak suli. Balu, lian sae-tuun, balu laduun.

Pronunsia mos dala ruma tuir ita nia lian rasik. Nunee mak ema balu dehan ‘*abo*’ (laos ‘*avo*’), tanba sira nia lian rasik la iha son (*bunyi*) ida ‘v’. Hanesan nee mos ema balu dehan ‘*senor*’ (laos ‘*senhor*’), ka ‘*sa*’ (laos ‘*xa*’), tanba sira nia lian rasik la iha son ‘ny’ ka ‘x’.

16.

Ita haree ona katak Tetun Dili hetan influensia (*pengaruh*) hosi Tetun Terik, Portuges, ho lian seluk iha Timor Lorosae nia laran. Ikus liu, Tetun Dili mos hetan influensia boot hosi lian eskola. Lian saida mak nee? Joven sira barak liu eskola ho lian Indonezia. Ema balu eskola ho lian Portuges. Uitoan mos estuda ho lian Ingles, tanba foti estuda iha liur.

Ema nebee eskola ho lian Indonezia, dala barak hatama lia fuan Indonezia bainhira koalia Tetun. Sira nebee eskola ho lian Portuges, hatama liu-liu liafuan Portuges. Sira nebee eskola ho lian Ingles, dala ruma hatama lia fuan Ingles nian. Hau foo ezemplu ida deit: Ema balu koalia kona ba ‘*meiu ambiente*’ (hosi Portuges), balu kona ba ‘*lingkungan*’ (hosi lian Indonezia); balu tan uza ‘*environmentu*’ (hosi lian Ingles ‘*environment*’, maibe pronunsia tuir Portuges!).

17.

Ema barak koalia Tetun, kahur lian seluk, hanesan lian Indonezia, Portuges, ka Ingles.

Buat nee normal. Tanba iha lia fuan barak nebee ita aprende iha eskola, i ita la hatene lia fuan seluk hodi temi buat nee. Por ezemplu, ema barak uza lia fuan Indonezia nian ba ‘*kotak pertolongan pertama*’, ‘*mesin ketik*’ ho ‘*asuransi*’. Oinsaa tan mak bele hanaran buat sira nee? Tetun seidauk iha, i ema barak seidauk hatene lia fuan sira nee ho Portuges.

Maski normal, maibe kuandu ita kontinua kahur lian sira nee arbiru deit, susar loos atu komunika di-diak ba malu. No mos, susar loos atu dezenvolve Tetun ida ke Timor oan hotu-hotu bele kompriende, maski balu la hatene lian Indonezia i balu la hatene Portuges. Nudar estranjeiru ida, hau senti katak hau tenki aprende Tetun, Portuges ho tan lian Indonezia mak foin bele kompriende hotu-hotu nebee ema koalia ho ‘lian Tetun’, tanba ema barak kahur tuun-sae. Susar liu!

18.

Iha semana nee nia laran ita haree ona uituan kona ba istoria Tetun nian. Ohin loron hau hakarak konta lalais istoria Ingles uluk nian. Maluk sira kompara rasik ba: istoria Ingles ho Tetun atu hanesan ka lae?

Hosi tinan 1066 too tinan 1200 ema hosi Fransa mak ukun Inglaterra. Ukun nain sira koalia so lian Fransa deit, povu koalia deit Ingles. La iha lingua ida nebee ukun nain sira ho povu bele uza hodi koalia ba malu. Ema matenek sira hakerek ho lian Fransa ho mos lian Latin. Ingles sira nunka hakerek.

Depois, hosi tinan 1200 too tinan 1500, ukun nain sira hahuu aprende Ingles, i matenek nain sira komesa ona hakerek ho Ingles. Maibe sira kahur ho lia fuan Fransa barak loos, tanba buat barak seidauk iha naran ho Ingles. Iha tempu nebaa, Ingles foti lia fuan 10,000 hosi lian Fransa! Barak liu sei uza too agora. Hanesan ‘*democracy*’ (*demokrasia*), ‘*liturgy*’ (*liturjia*), ho ‘*information*’ (*informasaun*). Lia fuan sira nee baibain atu hanesan Portuges nian, tanba Fransa ho Portuges lingua Latin hotu, i sira nia lia fuan barak atu hanesan.

Iha tempu nebaa, Ingles mos sai simples liu, i lakon regra barak. Por ezemplu, antes tempu nee, Ingles iha maskulinu ho femininu (hanesan Portuges, maibe Ingles iha tan ‘netral’). Depois, buat nee lakon.

Nunee ita haree katak laos Tetun deit mak empresta lia fuan barak hosi lian seluk; Ingles mos empresta lia fuan rihun ba rihun. I laos Tetun Dili deit mak sai simples liu se kompara ho uluk; Ingles mos hanesan.

5. Termu ba eleisaun

19.

Agora daudauk Timor oan sira nebee tinan too ona atu vota, tau naran atu bele tuir eleisaun. Nunee, iha semana nee nia laran, ita sei hakerek kona ba lia fuan balu hosi area eleisaun nian.

Lia fuan sira nee foti hosi livru ida naran ‘Glosáriu eleisaun nian’, nebee Komisaun Independenti Eleitoral nian ho UNDP foo sai iha tinan 2002. ‘Glosariu’ nee dehan katak disionariu (*kamus*) ida kona ba topiku espesifiku ida, hanesan eleisaun, agrikultura, ka matematika. Iha glosariu eleisaun nia laran, ita bele hetan lia fuan hosi topiku nee, ho nia definisaun ho Tetun. Depois foo mos lia fuan nee ho lian Portuges, Indonezia, ho Ingles. Se karik ita boot hakarak hatene oinsaa mak bele hatete ‘*mencalonkan*’ ka ‘*sistim multi partai*’ ka ‘*hasil sementara*’ ho lian Tetun, ita boot bele ba husu livru nee hosi UNDP iha Dili.

20.

Iha semana nee nia laran ema iha Indonezia halao eleisaun prezidenti nian, tuir sistema foun ida. Sistema nee naran ‘sistema volta rua’. Nee dehan saida? “Iha sistema nee, kuandu kandidatu ida hetan votu liu 50%, nia mak manaan. Se lae, votante sira tenki vota fila fali. Baibain, kandidatu rua nebee hetan votu barak liu kandidatu sira seluk, sira nain rua nee mak tuir fali iha eleisaun sekunda volta nee, no kandidatu ida nebee hetan votu barak liu, nia mak manaan.”

Informasaun nee hetan hosi ‘Glosariu eleisaun nian’, nebee IEC ho UNDP foo sai iha 2002. Maluk sira mos bele lee kona ba sistema eleisaun oi-oin tan iha glosariu nee.

21.

Karik maluk sira rona beibeik lia fuan ‘*vota*’ ho ‘*votu*’. Rua nee hanesan ka lae? Livru ‘Glosariu eleisaun nian’ (IEC ho UNDP 2002) foo definisaun hanesan tuir mai: “Kuandu votante ida vota (ka foo nia votu), nia hili partidu ka kandidatu, ou hili dalan ida atu hakotu lia. Iha eleisaun, votante sira vota ho segredu, liu hosi surat vota. Iha reuniaun ruma, vota bele segredu ka nakloke, no bele liu hosi foti liman, ka liu meius selu-seluk tan.”

Nunee ita haree katak rua nee nia signifikadu (*arti*) atu hanesan. Maibe ‘*vota*’ nee verbu (*kata kerja*), nee dehan katak hahalok ida, ka buat nebee ita halo. ‘*Votu*’ nee substantivu (*kata benda*). Nee dehan katak votu nee hanesan ‘buat’ ida. Nunee mak ita bele ‘foo’ votu. Nunee mos, bainhira eleisaun hotu ona, staf eleisaun sira sura ‘*votu*’ (laos ‘*vota*’), hodi hatene see mak manaan.

22.

‘*Votante*’ dehan saida? *Votante* nee, ema nebee vota iha eleisaun. Bele mos, ema nebee seidauk vota, maibe tau naran ona atu tuir eleisaun.

Maluk sira bele haree rasik katak lia fuan ‘*votante*’ nee mai hosi lia fuan ‘*vota*’. Iha tan lia fuan seluk hanesan nee, mak Tetun empresta ona hosi Portuges. Por ezemplu, ‘*participante*’ mai hosi ‘*participa*’, hodi hatudu ema nebee partisipa iha buat ruma. ‘*Reprezentante*’ mai hosi ‘*reprezenta*’, tanba ema nee reprezenta ema seluk. ‘*Eskolante*’ hatudu ema nebee ‘*eskola*’; bele labarik sira nebee ba eskola; bele mos ema nebee tuir mestre boot ida hanesan Nai Jesus, hodi aprende hosi nia. ‘*Estudante*’ mai hosi ‘*estuda*’; ita hotu hein katak ita nia estudante sira estuda duni!

23.

See mak iha direitu atu vota? Iha demokrasia modernu, hanesan Timor Leste, direitu vota nian ‘universal’.

‘Direitu vota nian universal’ nee dehan saida? Definisaun tuir mai foti hosi ‘Glosáriu eleisaun nian’ (nebee IEC ho UNDP foo sai iha 2002): “Tuir direitu nee, reinu (sidadaun) hotu-hotu nebee tinan too ona, iha direitu atu vota. La iha diskriminasaun, hanesan ba feto ka mane, riku ka kiak, suku, hela fatin, relijiaun, ka rasa. So ema uitoan nebee defini ona tuir lei mak la iha direitu atu vota.”

6. Mudansa ba lia fuan nebee empresta hosi lian seluk

24. 4/8/2004 Kuarta

Tetun foti ona lia fuan barak loos hosi Portuges. Dala ruma ita dehan Tetun ‘empresta’ lia fuan sira nee. Maibe empresta lia fuan laos hanesan empresta livru ka ropa. Bainhira ita empresta ita nia kolega nia ropa, ita la bele nara-naran book. Ita la bele pinta ropa nee halo kor seluk, ka tesi kolega nia saia naruk halo saia badak, tanba aban-bainrua ita tenki fo fali ba nia nain. ‘Empresta’ lia fuan laos hanesan nee.

Iha artigu sira tuir mai ita sei haree oinsa mak ema Timor muda tiha ona lia fuan balu nebee tama Tetun liu hosi lian seluk – oinsa mak Timor ‘pinta’ lia fuan sira nee halo signifkadu (arti) seluk, ka ‘tesi’ lia fuan sira nee para rona oin seluk.

25. 9/8/2004 Segunda

Tetun foti ona buat barak nia naran hosi lian Portuges. Hanesan ‘meza’, ‘livru’ ho ‘roda’. Maibe uza lia fuan sira nee oin seluk. Diferensa ida mak nee: Ho lian Portuges, lia fuan ‘roda’ nee uza bainhira koalia kona ba roda ida deit; bainhira liu hosi ida, ho Portuges dehan ‘rodas’. Tetun oin seluk. ‘Roda’ bele roda ida ka roda barak; lia fuan ‘rodas’ ita la uza.

Nee tanba Portuges, hanesan mos lingua sira seluk iha Europa, iha substantivu (*kata benda*) ‘singular’ ho ‘plural’. Singular dehan ‘refere ba buat ida deit’; ho lian Indonezia karik, ‘tunggal’. Plural dehan ‘refere ba buat liu hosi ida’; ho lian Indonezia dehan ‘jamak’. Tetun, hanesan mos lingua selu-seluk iha Timor ho Indonezia, la iha singular ho plural. Nunee, bainhira Tetun foti buat nia naran hosi Portuges, baibain foti lia fuan ‘singular’ deit. Nunee, ita dehan ‘profesora rua’, laos ‘profesoras rua’, ho ‘nasaun barak’, laos ‘nasoens barak’ tuir Portuges. Ida nee sorti boot, tanba ajuda ema atu bele aprende Tetun lailais!

26. 11/8/2004 Kuarta

Horiseik ita haree katak Tetun baibain foti lia fuan singular (tunggal) hosi Portuges. Hanesan ‘roda’ – ho Portuges, roda barak dehan ‘rodas’ laos ‘roda’, maibe ho Tetun ita dehan deit ‘roda barak’.

Maibe dala ruma kontrariu fali; dala ruma Tetun foti lia fuan plural (jamak) nian. Por ezemplu, lia fuan ‘luvas’ mai hosi Portuges, maibe ho Portuges, luvas sorin ida naran ‘luva’, laos ‘luvas’. Se ita ho Portuges dehan ‘uma luvas’, ema bele hamnasa fali ita. Nee tanba ‘s’ ikus nee hatudu katak ‘liu hosi ida’. ‘Meias’ mos hanesan: ho Tetun ita bele dehan ‘Hau lakon hau nia meias sorin ida’, maibe ho Portuges, se koalia kona ba sorin ida deit karik, ema dehan ‘meia’.

Ita tau luvas ba ita nia liman rua, ho meias ba ita nia ain rua. Maluk sira rasik bele hanoin ezemplu seluk karik. Hanoin tok kona ba buat oi-oin nebee ita tau ba ita nia sori-sorin. Hanesan ‘brinkus’ ba ita nia tilun rua, ho ‘botas’ ba ita nia ain rua. Buat rua nee mos, Portuges la uza ‘s’ iha kotuk bainhira koalia kona ba sorin ida deit. Sei iha ezemplu tan. Se maluk sira buka karik, sei hetan.

27. 13/8/2004 Sesta

Horiseik ita koalia kona ba lia fuan hanesan ‘luvas’ ho ‘botas’, nebee ho Portuges plural (uza bainhira koalia kona ba buat rua ka buat barak), maibe ho Tetun lae.

Ohin loron ita sei haree ezemplu seluk. Ida mak ‘uvas’ (*anggur*). Ho Tetun, se karik ita haan uvas fuan ida deit, ema dehan ‘uvas’ nafatin. Maibe ho Portuges, se ida deit, ema dehan ‘uva’, tanba ‘s’ ikus nee hatudu katak ‘uvas liu hosi ida’. ‘Goiabas’ mos hanesan. Ho Portuges, se goiabas ida deit, dehan ‘goiaba’. Hanoin tok: karik iha aifuan ki-kiik tan nebee Tetun temi ho lia fuan plural hanesan nee? Por ezemplu, bainhira ita boot sira haree serejas, ita dehan ‘sereja ida’ (tuir Portuges singular) ka ‘serejas ida’ (uza Portuges plural ho ‘s’ iha kotuk)?

Ida tan mak ‘buatus’. Ho Portuges, buatus ida deit dehan ‘buato’, maibe ho Tetun ‘buatus’ nafatin. Tanba saa mak nee? Hau la hatene. Keta tanba iha comunidade Timor nia laran, buatus laduun lao mesa-mesak karik?!

28. 16/8/2004 Segunda

Lia fuan ‘*xave*’ dehan saida? Nee depende: ita koalia Tetun ka Portuges? Ho Portuges, *xave* (hakerek ‘*chave*’) nee buat ida nia naran. Maibe ho Tetun, *xave* nee bele buat ida nia naran, bele mos prosesu ida nia naran. Por ezemplu, ita bele haruka ema ‘*Foo xave mai*’; iha nee, ‘*xave*’ nee buat ida nia naran (substantivu, ka ‘kata benda’). Ita mos bele haruka ‘*Xave odamatan lai!*’; iha nee, ‘*xave*’ nee verbu (‘kata kerja’) fali. Ho Portuges, la bele uza ‘*chave*’ nudar verbu hanesan nee; tenki uza verbu ida seluk, hanesan ‘*trancar*’.

Ezemplu seluk mak ‘*bomba*’. Ho Portuges, *bomba* nee buat ida nia naran deit. Maibe ho Tetun, ita bele ‘*bomba bee*’ ka ‘*bomba rai*’. Nunee, ‘*bomba*’ sai fali verbu ida, hodi temi buat nebee ita halo. (Ho Portuges, dehan ‘*bombear*’.)

‘*Servisu*’ mos hanesan. Ho Portuges, ‘*serviço*’ nee substantivu, maibe ho Tetun, bele mos uza nudar verbu. Por ezemplu, ita bele dehan ‘*Nia servisu mate-an*’ ka ‘*Hau lakohi servisu ona!*’

29. 16/8/2004 Kuarta

Lia fuan balu nebee Tetun foti hosi Portuges dezde avoo sira, iha Portugal laduun uza ona. Balu sei uza, maibe iha distritu deit, iha sidade Lisboa lae. Ezemplu ida mak ‘*matabixu*’. Tuir ema konta, agora daudauk iha Portugal ema la haan ‘*matabixu*’ ona, sira haan fali ‘*piqueno almoço*’. Ezemplu ida tan mak ‘*kareta*’. Ho Portuges, ‘*mobil*’ laos dehan ‘*kareta*’, maibe dehan ‘*carro*’ fali. *Eskolante* mos lia fuan ida antigu nian; ho Portuges agora, Jesus nia eskolante sira ema bolu ‘*discípulo*’. (Informasaun nee hau hetan hosi hau nia profesora Portuges sira ho ema tan nebee konhese diak Portugal. Hau rasik seidauk ba Portugal dala ida.)

Situasaun nee normal bainhira ita foti lia fuan hosi ema nia lian. Lingua hotu-hotu hetan mudansa beibeik, laos Tetun deit. Nunee, dala ruma ita foti ema nia lia fuan, depois ita uza nafatin, maibe sira rasik uza fali lia fuan foun ruma.

30. 18/8/2004 Sesta

Lia fuan balu nebee Tetun foti hosi Portuges, ita la uza hanesan Portuges ona. Iha semana rua nee nia laran, ita haree ona ezemplu oi-oin. Lia fuan balu ho Portuges plural, ho Tetun singular. Balu ho Portuges substantivu, ho Tetun verbu. Balu ho Portuges la uza ona, ho Tetun sei uza nafatin. Sei iha ezemplu barak tan: balu troka ona nia pronunsia, balu troka ona signifikadu (arti). Rona nunee, hau nia kolega ida hakfodak hodi dehan “Nunee, ita estraga ema nia lian!” Loos ka lae? Oinsaa maluk sira nia hanoin?

Tuir hau nia hanoin, lae! Tanba lia fuan nebee Tetun foti hosi Portuges, sai Tetun nian ona. Ita bele uza lia fuan sira nee tuir estrutura Tetun nian ho kultura ho nanaal Timor nian.

Maibe kuidadu! Tanba bainhira ita koalia Portuges, ita presiza uza lia fuan Portuges tuir regra Portuges nian. La bele tuir kostumi Tetun nian. Se lae, se karik ita koko koalia kona ba ‘*uma botas*’ (tuir modelu Tetun ‘*botas sorin ida*’) ka ‘*bomba água*’ (tuir Tetun ‘*bomba bee*’), ema sei hamnasa ita, tanba inventa fali ‘Portuges Tetun’!

7. Morfolojia

31. 24/8/2004

‘*Halakon*’ mai hosi ‘*ha*’ ho ‘*lakon*’, ‘*naklees*’ hosi ‘*nak*’ ho ‘*lees*’. ‘*Ha*’ ho ‘*nak*’ nee prefiksu (awalan). Nee dehan katak ita tau ‘*ha*’ ka ‘*nak*’ nee iha lia fuan seluk nia oin, hodi halo lia fuan foun ida. Iha mos sufiksu (akhiran) nebee ita tau iha lia fuan balu nia kotuk hodi halo lia fuan foun. Hanesan ‘*dor*’, iha ‘*dukurdor*’ ho ‘*hemudor*’. Iha artigu sira tuir mai ita sei hanoin kona ba prefiksu ho sufiksu Tetun Dili nian.

Prefiksu ho sufiksu iha Tetun Dili laduun barak. Nunee ita mos sei haree uitoan kona ba oinsaa mak Tetun Terik halo lia fuan foun. Tanba dala ruma ita mos bele uza prosesu sira nee hodi dezenvolve lia fuan foun iha Tetun Dili. Por ezemplu prefiksu ‘*mak*’ tama iha lia fuan barak iha Tetun Terik. Iha Dili ita rona prefiksu nee uitoan deit, liu-liu iha misa, iha lia fuan hanesan ‘*maksala*’ ho ‘*maksoin*’.

32. 27/8/2004

Liafuan ‘*habokon*’ atu hanesan ‘*halo bokon*’. Por ezemplu, ita bele dehan ‘*Habokon hena nee lai*’ ka ‘*Halo bokon hena nee lai*’. Nunee mos, lia fuan *halakon* atu hanesan *halo lakon*. Iha ezemplu barak hanesan nee:

'habadak' dehan 'halo badak', ho 'hamoe' dehan 'halo moe'. Nunee ita haree katak ita bele tau prefiksu 'ha' nee iha adjetivu (kata sifat) ho verbu intransitivu (kata kerja intransitif) barak nia oin, hodi halo verbu tranzitivu foun.

Lia fuan balu ita bele aumenta 'ha', balu la bele. Ita hotu-hotu uza lia fuan 'hamoos', hanesan 'hamoos uma laran', maibe 'hafoer uma laran' bele ka lae? Se ita rona lia fuan 'hafoer' karik, ita kompriende kedas, maibe laduun rona; iha Tetun Dili ema baibain dehan 'halo foer'. Ita bele 'hamaus' labarik ida, maibe 'hasiak' bele ka lae?! Ita bele 'hadia' (halo diak) buat ruma, maibe iha Tetun Dili ita dehan 'halo aat' ka 'estrage', laos 'hahaat'. Nunee bainhira aprende Tetun, ema tenki mos aprende lia fuan nebee mak bele tau 'ha', ho lia fuan nebee mak la bele.

33. 31/8/04

Lia fuan 'habokon' atu hanesan 'halo bokon'. Ita bele dehan 'habokon hena' ka 'halo bokon hena' ka 'halo hena bokon'. Ema sei simu ho kompriende fraze nee hotu. Fraze tolu nee hotu dehan katak ita halo buat ruma, para hena nee sai bokon.

Maibe 'hatama' oin seluk. Ita bele dehan 'ohin hau hatama osan ba banku'. Fraze ida nee normal. Maibe koko tok dehan 'ohin hau halo tama osan ba banku'. La bele! Ho tan 'ohin hau halo osan tama ba banku'. Nee mos la bele duni! Tanba saa mak la bele? Tanba se ita dehan 'hau hatama osan', nee hatudu katak hau mak halo buat ruma kona ba osan; osan nee la halo buat ida. Osan nee objeitu (obyek) deit. Maibe se ita dehan karik 'hau halo osan tama ba banku', hau halo buat ida, maibe osan mos halo buat ida, tanba osan nee 'tama ba banku'. Iha filmi ruma bele karik halo osan nee rasik lao tama ba banku, maibe iha ita nia vida loro-loron nian la bele liu!

Nunee ita haree katak, maske dala ruma prefiksu 'ha' atu hanesan lia fuan 'halo', dala ruma lae.

34. 2/9/04

Bainhira labarik ida 'lees' nia ropa, nia dala ruma taka nia sala hodi hatete ba nia inan 'Hau nia ropa naklees tiha'. Bainhira labarik sira 'fakar' bee, dehan karik 'Bee nee nakfakar'. Nunee sira bele hatoo ropa ka bee nee nia kondisaun, maibe la hatete sai saida mak halo kondisaun nee mosu. Tuir loos, ita la uza 'naklees' ho 'nakfakar' hanesan nee bainhira ita rasik mak halo. Bainhira ropa naklees, bele tanba kona ai tarak ka, tanba bosan liu ka, tanba buat barak tan. Maibe kuandu ita rasik mak lees, tuir loos dehan deit 'lees ropa', laos 'ropa naklees'.

Ezemplu rua nee hatudu katak prefiksu 'nak' nee tau ba verbu tranzitivu hodi halo verbu intransitivu. Verbu tranzitivu hatoo informasaun kona ba see mak halo kondisaun ruma. Ida intransitivu nee hatoo deit informasaun kona ba kondisaun nebee mosu.

Lia fuan ho 'nak' iha Tetun Dili laduun barak. Ezemplu balu mak: 'nakdoko' hosi 'doko', 'nakdulas' hosi 'dulas', 'nakduir' hosi 'duir', ho 'nakfera' hosi 'fera'. Sei iha tan. Maluk sira rasik buka tok.

35. 6/9/04 Segunda

Buat ruma ke ita bele 'haan' hanaran 'hahaan'. Ita uza 'kakehe' hodi 'kehe', ho 'mii' liu hosi ita nia 'mamiik'. Ezemplu hirak nee hotu hatudu dalan ida hodi halo substantivu (kata benda) hosi verbu (kata kerja).

Ezemplu sira nee uza buat ida naran 'prefiksu reduplikativu', nebee tau iha verb nia oin. Iha lia fuan 'hahaan', prefiksu nee 'ha', iha lia fuan 'kakehe', prefiksu nee 'ka', ho iha lia fuan 'mamiik', prefiksu nee 'ma'. Maluk sira kompriende ona modelu prefiksu reduplikativu nian ka lae? Prefiksu nee sempre komesa ho konsoante primeiru verbu nian, depois 'a'. Nunee, lia fuan 'sui' nia prefiksu reduplikativu mak 'sa'; ita uza 'sasuit' hodi 'sui' fuuk. Dala ruma kuandu verbu nia letra ikus mak vogal ('a, e, i, o, u'), aumenta konsoante iha kotuk, baibain 'k'. Hanesan 'mamiik'.

Iha Tetun Dili, lia fuan ho prefiksu nee laduun barak. Iha Tetun Terik barak liu. Por ezemplu, ho Tetun Terik, 'sasukat' dehan buat ruma hodi 'sukat'; 'fafa'at' dehan buat ruma hodi 'fo'at' (lasu), no ita 'tolan' liu hosi ita nia 'tatolan'.

36. 9/9/04 Kinta

Estuda tok lia fuan familia nian tuir mai. Iha letra ida mak tama ba lia fuan sira nee hotu-hotu: *inan, aman, feen, laen, maun, biin, alin, oan, feton, naan, banin*. Hotu-hotu, letra ikus mak ‘n’. Tanba saa mak nee?

Ita Tetun Terik, lia fuan sira nee balu la iha ‘n’ iha kotuk. Se karik ema Tetun Terik bolu nia amaa, bolu deit ‘*Ina!*’, laos ‘*Inan!*’. Maibe bainhira tau lia fuan posesivu iha oin, sempre aumenta ‘n’ iha kotuk, hanesan ‘*hau nia inan*’, laos ‘*hau nia ina*’. ‘n’ nee hatudu katak iha fraze nee, inan nee ema ruma nian (kepunyaan). Nunee mos, ema Tetun Terik bele bolu nia oan ‘*Oa!*’ (la iha ‘n’), maibe koalia kona ba ‘*Maria nia oan*’ (ho ‘n’). Tanba inan sira sempre ema nia inan, ho oan sira sempre ema nia oan, mak ita rona ‘*inan*’ ho ‘*oan*’ barak liu duke rona ‘*ina*’ ho ‘*oa*’. Karik nunee mak ‘*inan*’ ho ‘*oan*’ deit tama ba iha Tetun Dili; lia fuan ‘*ina*’ ho ‘*oa*’ lakon tiha.

37. 13/9/04 Segunda

Ita komprimenta ferik sira dehan ‘*Bondia tia*’ (la iha ‘n’ iha kotuk), maibe ema barak koalia kona ba ‘*hau nia tian*’ (ho ‘n’ ikus). Horiseik ita haree katak ‘n’ ikus nee tuir regra Tetun Terik nian, hodi hatudu estrutura posesivu nian. Nee dehan katak, tia nee ema nian. ‘*Tiu*’ mos hanesan: ita bolu ‘*Tiu!*’ (la iha ‘n’), maibe baibain koalia kona ba ‘*Manuel nia tiun*’ (ho ‘n’ iha kotuk).

Tuir hau haree, ita aumenta ‘n’ deit ba ‘*tia*’ ho ‘*tiu*’. Lia fuan familia nian seluk nebee foti hosi Portuges, la tau ‘n’. Por ezemplu, ita koalia kona ba ‘*hau nia amaa*’, laos ‘*hau nia amaan*’; ita dehan ‘*Carlos nia primu*’, laos ‘*Carlos nia primun*’! Hau la hatene, tanba saa mak aumenta ‘n’ ba ‘*tia*’ ho ‘*tiu*’ maibe laos ba ‘*primu*’ ka ‘*sobrinya*’. Karik maluk sira iha teoria ruma?

38. 16/9/04 Kinta

Haree tok lia fuan isin lolon nian tuir mai nee: *ain, liman, ulun, oin,ruin, ibun, matan, tilun, nehan, isin, kabun*. Foin daudauk ita haree katak lia fuan kona ba familia nebee Tetun Dili foti hosi Tetun Terik, barak liu iha ‘n’ iha kotuk. Agora ita haree lia fuan isin lolon nian mos hanesan. Nia razaun mos hanesan. Iha Tetun Terik, ‘n’ nee hatudu relasaun posesivu (kepunyaan) nian. Iha ‘*o nia ain*’, ‘*o nia*’ iha oin hatudu ain nia nain, ho ‘n’ iha kotuk mos hatudu katak ain nee ema nian. Maibe isin lolon sempre ema nian! Nunee mak lia fuan sira nee sempre iha ‘n’ iha kotuk.

Karik maluk sira dehan: maibe lia fuan isin lolon nian, balu la iha ‘n’ iha kotuk, hanesan *kotuk, inus, nanaal*. Loos duni. Iha Tetun Terik, bainhira lia fuan ruma iha ona konsoante (huruf mati) iha kotuk, la bele aumenta ‘n’. (Se aumenta karik, see mak bele pronunsia ‘*kotukn*’ ka ‘*inusrn*’!)

39. 20/9/04 Segunda

Foin daudauk ita haree katak lia fuan familia nian ho lia fuan isin lolon nian nebee Tetun Dili hetan hosi Tetun Terik, barak liu iha ‘n’ iha kotuk. Iha Tetun Terik, ‘n’ ikus nee hatudu katak familia nee ka isin lolon nee ema nian. Tansaa mak lia fuan sira nee tau ‘n’ iha kotuk, maibe lia fuan seluk lae? Por ezemplu, bainhira ema Tetun Terik koalia kona ba sira nia faru ka sira nia bua, la aumenta ‘n’ iha kotuk; dehan deit ‘*Pedro nia faru*’ (la iha ‘n’ ikus), laos ‘*Pedro nia farun*’ (ho ‘n’).

Iha nee, Tetun hanesan lingua barak loos iha rejiaun ida nee, tanba fahe buat hotu-hotu ba kategoria rua. Ida, ema linguista sira bolu ‘laos alienavel’. Nee dehan katak ‘la bele haketak’. Familia ho isin lolon tama iha kategoria nee. Ita baibain la bele haketak-an loloos ka faan ita nia familia ka ita nia isin lolon. (Maske istoria balu konta kona ba ema nebee taru sira nia familia ho sira nia isin lolon!) Kategoria seluk ema linguista sira bolu ‘alienavel’. Nee dehan katak ‘bele haketak’. Hanesan ita nia faru bele soe ka foo ba ema seluk; bua ho malus, bele faan ka mama halo hotu. Iha Tetun Terik ema tau ‘n’ deit ba lia fuan nebee laos alienavel (hanesan lia fuan familia nian ho lia fuan isin lolon nian); ba lia fuan seluk, lae.

40. 23/9/2004 Kinta

Iha misa laran ita rona kona ba ‘*moris rohan-laek*’, ho ema nebee ‘*fiar-laek*’ ka ‘*kbiit-laek*’. ‘*Laek*’ nee dehan saida? Dehan deit ‘*la iha*.’ Nunee, moris rohan-laek nee, moris ida ke rohan la iha, nunka para.

Bainhira koalia Tetun Dili, lia fuan ‘*laek*’ laduun tama. Maibe ho Tetun Terik, lia fuan ‘*laek*’ nee lia fuan ida nebee ema uza iha sira nia koalia loro-loron. Ema kiak, bele dehan ‘*inan-laek, aman-laek*’. Feto kiuk (la bele

hetan oan), dehan ‘*oan-laek*’. Ema sorti la iha, ‘*sorti-laek*’. Dala ruma Tetun Dili mos bele foti ‘*laek*’ hosi Tetun Terik. Se nunee, ema dezempregadu (servisu la iha), bele dehan ‘*servisu-laek*’ karik.

41. 27/9/2004 Segunda

Hodi temi ‘kada domingu’, baibain ita dehan ‘*domingu-domingu*’. Nunee mos ‘*sesta-sesta*’, ‘*semana-semana*’, ho ‘*dadeer-dadeer*’. Ita repete lia fuan tempu nian, ho signifikadu ‘kada tempu nee’. Ita bele repete lia fuan nebee Tetun orijinal (hanesan ‘*kalan-kalan*’), ho mos lia fuan nebee Tetun foti hosi Portuges (hanesan ‘*Janeiru-Janeiru*’).

Lia fuan balu, ita repete hanesan nee, baibain halo badak ida primeiru. Por ezemplu, ita baibain rona ‘*loro-loron*’ (‘n’ ida lakon), laos ‘*loron-loron*’. ‘*Tinan-tinan*’ mos, ema balu pronunsia ‘*tin-tinan*’ (lakon ‘an’), balu ‘*tina-tinan*’ (lakon deit ‘n’). Nunee mos ‘*ful-fulan*’. Halo badak ida primeiru hanesan nee, hatudu katak rua nee hamutuk forma ona lia fuan foun ida. Tanba nee mak ema la hakerek rua nee keta-ketak, i baibain liga ho trasu ou se lae hakerek nudar lia fuan ida deit.

42. 30/9/2004 Kinta

Horiseik ita haree katak ita bele repete lia fuan tempu nian, hodi dehan ‘kada tempu nee’. Por ezemplu, ‘*dadeer-dadeer*’ dehan ‘kada dadeer’, ho ‘*kinta-kinta*’ dehan ‘kada kinta’. Agora hanoin tok: ‘*ora-oras*’ dehan saida? Se ita tuir analiza ohin karik, ita bele hanoin katak ‘*ora-oras*’ nee dehan ‘*kada oras*’ (tiap jam). Loos ka lae? La loos ida! Bainhira inan sira hatete ba doutor, ‘*Hau nia oan nee moras ora-oras*’, nee dehan katak ‘Orsida moras, orsida moras; moras nee mosu ho lakon beibeik.’ Maibe se ema dehan ‘*Ora-oras mak nia mai*’, nee dehan ‘la kleur’ fali.

Ezemplu nee hatudu mai ita katak ita bele buka regra Tetun nian, maibe sempre iha lia fuan balu ke la tuir regra sira nee. Ida nee mos normal, i akontese iha lingua hotu-hotu: sempre iha lia fuan balu nebee la tuir regra.

43. 4/10/2004 Segunda

Analiza tok lia fuan ‘*baibain*’. Foin daudauk ita haree katak lia fuan barak kona ba frekuensia (hanesan ‘*loro-loron*’ ho ‘*ful-fulan*’), forma liu hosi repete lia fuan tempu nian (hanesan ‘*loron*’ ho ‘*fulan*’). Keta ‘*baibain*’ mos hanesan nee karik. Maibe ‘*bain*’ nee dehan saida? Iha Tetun Dili, lia fuan ‘*bain*’ nunka hamriik mesak. Maski nunee, ita bele siik nia signifikadu (arti), tanba ‘*bain*’ tama ba lia fuan oi-oin. Hanoin ba: ‘*bain-rua*’ dehan ‘loron rua tan’; ‘*bain-tolu*’ ‘loron tolu tan’, ho ‘*bain-haat*’ dehan ‘loron haat tan’. ‘*Hori-bain-ruak*’ dehan ‘loron rua liu ba’, nunee mos ‘*hori-bain-tolu*’ dehan ‘loron tolu liu ba’. Hosi ezemplu hirak nee, ita bele siik katak ‘*bain*’ nee dehan katak ‘loron’, ‘oras 24’. Kuandu ita haree ba Sr Luís Costa nia disionariu Tetun Terik nian (‘Dicionário de Tétum-Português’), ita bele haree katak ita siik hanesan nee, loos duni. Tuir disionariu nee, ‘*bain*’ ho Portuges dehan ‘*dia*’. Uluk hau iha Betun mos, ferik katuas sira balu sei dehan ‘*wain*’ envezde ‘*loron*’. ‘*Wain*’ ho ‘*bain*’ nee hanesan.

44. 7/10/2004 Kinta

Ita haree ona katak ita bele repete ‘*kalan*’ halo ‘*kalan-kalan*’. Oinsaa se ita hakarak repete ‘*oras tolu*’ ka ‘*minutu neen*’? Baibain ita repete deit mak numeru. Nunee, ‘*oras tol-tolu*’ dehan ‘kada oras tolu’, ho ‘*minutu neen*’ dehan ‘kada minutu neen’. Por ezemplu, kuandu labarik sira tenki tau matan ba bibi oan ida, ita bele haruka ‘*Oras tol-tolu foo nia susubeen hemu*’, nee dehan katak ‘oras tolu foo, oras tolu foo’.

Se karik ita hakarak repete numeru boot liu mak problema mosu. Ita bele dehan ‘*minutu rua-rua*’ ka ‘*minutu hitu-hitu*’, maibe oinsaa mak repete ‘*sanulu resin lima*’? ‘*Minutu sanulu resin lima sanulu resin lima*’ bele ka lae? Rona la diak liu! I oinsaa se ita koko repete numeru nebee empresta hosi Portuges, hanesan ‘*dois-dois anus*’ karik. Nee mos rona la diak! Nunee ita haree katak regra kona ba repete numeru nee, limitadu duni. Numeru balu deit mak ita bele repete, i ita la bele repete numeru Portuges nian.

45. 21/10/2004 Kinta

Tetun empresta lia fuan Portuges barak ho sufiksu (akhiran) ‘*dor*’, hanesan ‘*governador*’, ‘*gravador*’, ho ‘*salvador*’. Lia fuan sira nee nia huun ho Portuges mak verbu. Nunee ‘*governador*’ nia knaar mak ‘*governar*’

(ukun), ‘*administrador*’ sira tenki ‘*administrar*’ (kaer administrasaun), ‘*organizador*’ sira ‘*organisar*’ (organiza), i ‘*peskador*’ sira nia servisu mak ‘*peskar*’ (kail ikan). Lia fuan sira nee dala barak refere ba ema nia knaar. Maibe dala ruma lae: ‘*fumador*’ sira gosta ‘*fuma*’, maibe nee laos sira nia servisu.

Bainhira refere ba fetu, ita aumenta ‘*a*’ ba lia fuan sira nee, tuir regra Portuges nian. Nunee, mane mak sai ‘*administrador*’, fetu ‘*administradora*’, mane ‘*observador*’ (pemantau), fetu ‘*observadora*’.

Lia fuan hirak nee refere ba ema. Iha mos lia fuan Portuges ho ‘*dor*’, balu refere ba sasaan. Hanesan ‘*gravador*’, nebee ita uza hodi ‘*gravar*’ (grava, ho bahasa karik, rekam), ‘*koador*’ hodi ‘*coar*’ (koa ka taes) kafe, i ‘*komputador*’ hodi ‘*computar*’ (halo konta).

46. 25/10/2004 Segunda

Sufiksu ‘*dor*’ mai hosi Portuges, maibe ita mos tutan sufiksu nee ba verbu Tetun barak. Hanoin tok: ‘*dukurdor*’, ‘*halimardor*’, ‘*hamnasador*’, ‘*koaliador*’, ‘*mamador*’, ‘*bakudor*’, ‘*moedor*’, ‘*tolokdor*’. Lia fuan sira nee refere ba ema nebee baibain halo buat nee ka gosta halo buat nee. Ema ‘*husudor*’ husu beibeik, ‘*tihador*’ sira baibain baa tiha, buka ikan. Ita bolu ema nebee gosta liu hemu tua ‘*hemudor*’. (Ema nebee gosta hemu bee deit ita bolu halo nusaa?!)

Dala ruma ita mos tau sufiksu ‘*dor*’ ba verbu nebee ita foti hosi Portuges. Por ezemplu, ema nebee badinas servisu, ita bele bolu ‘*servisudor*’. Lia fuan nee, ita rona ba, senti katak nee Portuges. Afinal, lae. Nunee mos ‘*tokador*’, ema nebee toka muzika; tuir ema konta, lia fuan nee uluk uza iha Portugal, maibe agora lae ona.

47. 28/10/2004 Kinta

Ita haree ona katak Tetun foti sufiksu ‘*dor*’ hosi Portuges. Maski nunee, maibe Tetun mos muda ona sufiksu nee hodi tuir kualidade Tetun nian rasik. Iha aspektu tolu nebee ‘*dor*’ iha Tetun la tuir ‘*dor*’ iha lian Portuges.

Ida mak nee: lia fuan balu nebee ita empresta hosi Portuges, refere ba sasaan, hanesan ‘*komputador*’ (komputer) ka ‘*afiador*’ (peruncing). Maibe lia fuan nebee ita halo hosi verbu Tetun, sempre refere ba ema. Ezemplu ida mak ‘*semodor*’: nee laos aviaun ka papagaiu, maibe ema nebee muda baa muda mai.

Diferensa ida tan mak nee: lia fuan nebee ita empresta hosi Portuges, bainhira refere ba fetu, aumenta ‘*a*’, hanesan ‘*adminstradora*’ ka ‘*embaixadora*’. Maibe lia fuan nebee ita halo hosi verb Tetun, la iha maskulinu-femininu. Mane mos ‘*mamador*’, fetu mos ‘*mamador*’. ‘*Mamadora*’ la iha!

Ikus liu, lia fuan nebee ita empresta hosi Portuges, bainhira refere ba ema, baibain temi ema nia knaar ka servisu, hanesan ‘*fundador*’ (pendiri), ‘*embaixador*’ (duta besar), ‘*kanalizador*’ (ema dada bee), ho ‘*moderador*’. Lia fuan nebee halo hosi Tetun, laduun temi ema nia servisu, maibe refere ba buat seluk nebee ema baibain halo, hanesan ‘*halimardor*’, ‘*laodor*’ ka ‘*mutador*’. Nunee lia fuan sira nee temi ema nia hahalok, laos nia servisu.

48. 1/11/2004 Segunda

Iha semana nee nia laran ita haree ona katak Tetun foti sufiksu ‘*dor*’ hosi Portuges. Ita tutan sufiksu nee ba verbu Tetun nian hodi halo lia fuan foun, hanesan ‘*koaliador*’ ka ‘*hemudor*’. Atu foti sufiksu hosi lingua seluk, raru (jarang) tebe-tebes. Iha mundu nee, hosi rai ulun too rai ikun, karik lingua hotu-hotu empresta lia fuan hosi lian seluk – nee baibain ona. Portuges, Ingles ho bahasa mos foo empresta lia fuan ba malu. Maibe iha mundu tomak, lingua uitoan liu mak empresta prefiksu ka sufiksu. Tetun mak tama iha lingua uitoan nee, tanba empresta ‘*dor*’. Nee hatudu lingua Portuges nia influensia (pengaruh) makaas iha rai nee.

Informasaun nebee hau prezenta kona ba ‘*dor*’ iha semana rua nee nia laran, barak liu hau foti hosi artigu ida naran ‘Um sufixo românico numa língua austronésia: -dor em Tetum’, nebee John Hajek ho Catharina Williams-van Klinken hakerek iha 2003.

8. Verbu tu-tuir malu

49. 5/11/2004 Sesta

Ho lian Tetun, dala barak verbu rua tuir malu. Hanesan, se ema dehan ‘*Ami halai sae too Dare*’, ‘*halai*’ mos verbu, ‘*sae*’ mos verbu. Ema mos bele halai tuir diresaun (jurusan) seluk, hanesan ‘*halai tuun too Dili*’, ‘*halai*

sai hosi uma, '*halai tama uma laran*'. Iha ezemplu hirak nee, verbu segundu hatudu diresaun; ida nee bele tau '*sae*', '*tuun 'sai*', ka '*tama*'.

Verbu primeiru, bele hatudu oinsaa mak ita book-an. Verbu nee bele oi-oin. Por ezemplu, ita bele '*monu tuun*', '*lao tuun*', '*haksoit tuun*' ka '*nani tuun*'. Se karik botir ruma fitar, bee iha laran bele '*туру sai*'. Se nakfera liu, bee bele '*fakar sai*'.

Ita ema mos bele '*hateke tuun*' ka '*hateke sae*'. Iha nee, laos ita nia isin lolon mak tuun ka sae, maibee ita haree deit ba leten ka ba kraik.

50. 10/11/2004 Kuarta

Horiseik ita haree verbu (kata kerja) rua bele tuir malu iha fraze ida nia laran, hanesan '*halai sae*' ka '*halai tuun*'. Verbu ikus foo hatene, ema nee baa nebee. Iha tan verbu seluk hanesan nee. Por ezemplu, bainhira ema dehan '*Labarik sira halai haleu uma*', verbu '*halai*' hatudu saida mak labarik sira halo, i '*haleu uma*' foo hatene, sira halai ba nebee. Iha ezemplu nee, '*halai*' ho '*haleu*' nee verbu hotu.

Haree tok fraze tuir mai. Ita bele haree verbu rua ka lae? '*Ami lao tuir tasiibun.*' '*Nia halai hakur mota.*' '*Nia lao liu hau nia uma.*' Iha ezemplu hirak nee, '*tuir*', '*hakur*' ho '*liu*', verbu.

Ho nunee, Tetun atu hanesan lingua lubuk ida iha Timor, Indonezia parte lorosae nian, ho tan Pasifiku, nebee mos uza verbu rua tuir malu. (Ho Ingles, estrutura hanesan nee bolu 'serial verb constructions'. Ho Tetun, termu seidauk iha karik.) Verbu tolu tuir malu mos bele: '*Nia halai mai hasoru hau*'; iha nee, '*halai*', '*mai*' ho '*hasoru*' nee verbu hotu. Lingua balu iha Papua bele halo verbu hitu tuir malu iha fraze ida nia laran, maibee iha nee, tolu too ona karik!

51. 12/11/2004 Sesta

Ita haree ona katak dala barak verbu rua tuir malu, hanesan '*lao tuir*' ka '*halai liu*'. Ho Tetun, fraze hanesan nee baibain. Maibee ho lian Europa sira, ho tan lian Indonezia, verbu rua tuir malu hanesan nee laduun barak. Hanoin tok fraze '*Nia lao tuir tasiibun*'. Ho Tetun, '*tuir*' nee verbu. Maibee ho Ingles, ita uza '*along*' ('*walk along the beach*'); nee prepozisaun (preposisi) ida. Portuges mos uza prepozisaun ida, '*por*'. Ezemplu ida tan mak '*haleu*'; ho Tetun '*hamriik haleu uma*' uza verbu rua, '*hamriik*' ho '*haleu*'. Lingua Europa baibain uza prepozisaun hodi tradus verbu '*haleu*' nee; ho Ingles karik, 'around'.

Nunee ita haree, dala ruma verbu ho lian Tetun, tenki tradus ho prepozisaun ho lian seluk. I prepozisaun ho lian sira nee, tenki tradus ba Tetun ho verbu.

52. 16/11/2004 Tersa

Horiseik ita haree katak dala ruma prepozisaun ho lian Portuges, tenki tradus ba Tetun ho verbu.

Agora, hanoin tok fraze nee: '*Sira funu kontra inimigu*', nee dehan '*Sira funu hasoru inimigu*'. '*Kontra*' nee verbu ka prepozisaun? Nee depende! Ho Portuges, '*contra*' nee prepozisaun duni. Maibee ho Tetun, muda ona sai verbu, hanesan mos '*hasoru*'. Nunee mak ita bele dehan '*Ema sira nee kontra makaas governu okupasaun nian*', ka '*Sira kontra ona direitus umanus*', ka '*Ita la bele kontra lei inan*'. Iha fraze hirak nee hotu, '*kontra*' nee verbu.

Hanesan nee, Tetun foti ona prepozisaun hosi Portuges. Maibee prepozisaun nee muda ona nia funsaun sai verbu, para halo tuir estrutura Tetun nian. Afinal, Portuges mak uza prepozisaun barak, i Tetun mak gosta liu verbu.

9. Reduplikasaun

53. 22/11/2004 Segunda

Bainhira eskola oan sira lao '*ru-rua*', sira lao nain rua iha oin, depois nain rua tuir. Kuandu ita servisu nain '*tol-tolu*', ita servisu tuir grupu, grupu ida-ida ho ema nain tolu. Atu hasai osan hosi 'ATM' iha banku, ema tenki tama '*ida-ida*', la bele hotu-hotu tama dala ida. Nunee ita haree katak, bainhira repete numeru, nee dehan 'fahe ba grupu ; grupu ida ho ema nain hira, ka buat hira nee'. Repete numeru nee, laos ba ema deit. Por ezemplu, ita bele haruka labarik sira foti bikan '*rua-rua*', nee dehan katak, labarik ida-idak tenki foti rua.

'*Uitoan*' mos bele repete hanesan fali numeru hirak nee. Por ezemplu, ema moras, ita foo haan '*uitoan-uitoan*' deit, nee dehan katak agora foo uitoan, orsida foo uitoan tan.

Maibee hanoin tok, bainhira ema '*laran ru-rua*', nee dehan saida? Nia duvida hela. Nia senti katak nia laran fahe ba rua karik, ida mak fiar buat ruma, ida la fiar. Ou se lae, ida mak hanoin atu baa nebaa, ida mak hanoin atu hela iha nee deit.

54. 25/11/2004 Kinta

Se karik '*ema bo-boot*' asiste iha festa ruma, ema sira nee see? '*Bo-boot*' hatudu katak ema nee barak (liu hosi ida), i sira mos oi-oin; bele balu ema boot hosi governu, balu nai ulun igreja, balu direktor kompanhia nian.

Iha adjetivu (kata sifat) tan nebee bele repete hanesan nee, hodi hatudu katak buat ruma barak ho tan oi-oin. Por ezemplu, '*hahalok a-aat*'. Nee laos deit hahalok barak nebee aat, maibee hahalok oi-oin nebee aat. Se karik ONG (ka NGO) ruma foo '*hare bar-barak*', nee hatudu katak sira la foo hotu dala ida; bele karik fulan liu baa sira foo hare barak, depois loron seluk foo tan, depois ohin loron foo tan. '*Ema bar-barak*' mos, laos deit '*ema barak la-halimar*'. Baibain '*ema bar-barak*' hatudu katak ema sira nee la iha unidade; bele sira mai hosi fatin oi-oin, bele sira tama tuir grupu keta-ketak, ka hela iha fatin keta-ketak.

'*Selu-seluk*' mos hatudu buat seluk nebee oi-oin. Por ezemplu, '*tuberkuloze (TBC), lepra, ho moras selu-seluk tan*'. Nunee, '*ho selu-seluk tan*' bele tradus 'dan lain-lain' ka 'etcetera'.

55. 29/11/2004 Segunda

'*Atus ba atus*' ho bahasa karik, dehan 'ratusan'; bele atus tolu ka, atus lima ka, atus walu ka. '*Rihun ba rihun*' mos, bele rihun haat ka, rihun hitu ka, ita la hatene lo-loos.

'*Sanulu ba sanulu*' dehan saida? La iha! Tanba saa? Tanba '*sanulu*' nee 'sepuluh', laos 'puluh'. Ita la bele konta '*sanulu ida, sanulu rua, sanulu tolu*'! '*Sanulu*' nee mai hosi '*sa*' ho '*nulu*'. '*Nulu*' ho bahasa karik dehan 'puluh'. Maibee lia fuan nee sempre liga ho lia fuan seluk (hanesan '*rua-nulu*', '*tolu-nulu*'), i la bele hamriik mesak. '*Sa*' nee prefiksu (awalan) antigu ida ke dehan 'ida'. Ho Tetun, prefiksu '*sa*' nee akontese iha lia fuan '*sanulu*' nee deit. Prefiksu nee atu hanesan '*se*' ho lian Indonezia, nebee hetan iha '*sepuluh*', '*seratus*' ho '*seribu*'.

56. 2/12/2004 Kinta

'*Tokon ba tokon*' dehan 'barak liu, too sura la hatene'. '*Tokon*' nee hira? Hau husu ona ema barak, i haree ona disionariu oi-oin, maibee ema sira nee la konkorda malu. Ema balu ho disionariu balu dehan '1,000,000' (satu juta), balu fali dehan '10,000' (rihun sanulu), balu tan dehan '1,000,000,000' (seribu juta).

Hau rasik duvida uitoan. Uluk ema atu sura too numeru boot sira nee hodi halo saida? Tempu nebaa, rupiah la iha. Karau ba fetu folin, ka ema iha Timor Lorosae tomak mos, la too milhaun (juta) ida. Fitun tokon ba tokon iha, maibee see mak atu kontu ida-ida?! Nunee, kolega barak hatete mai hau, '*tokon*' mesak deit, laos numeru, i la iha signifikadu. (Ingles mos iha lia fuan ida hanesan nee: 'zillions' dehan katak 'barak loos, too sura la hatene', maibee lia fuan 'zillion' mesak deit, la iha signifikadu ida.)

Agora daudauk, jornalista balu uza '*tokon*' ho signifikadu '1,000,000' (Portuges 'milhão', bahasa 'juta'). Bele karik, uza lia fuan '*tokon*' ho signifikadu nee, naran katak ema seluk mos pruntu atu simu. Maibee hanoin di-diak lai, tanba ema barak sei kompriende sala!

10. iha

57. 7/12/2004

Lia fuan ida ke halo ema estranjeiru ulun fatuk moras mak '*iha*'. Maluk sira la fiar ka? Dala ruma ita senti katak lia fuan badak hanesan nee fasil atu aprende? Se nunee, husu tok ba kolega ruma nebee hanorin ona Tetun ba estranjeiru! I estuda di-diak fraze tuir mai nee, hodi haree rasik katak '*iha*' nee nia signifikadu barak. '*Joel iha oan nain tolu, maibee Manuel, oan la iha.*' '*Joela agora iha Aileu.*' '*Madalena la iha.*'

Iha ezemplu primeiru, '*iha*' hatudu relasaun posesivu (*kepunyaan*) ida; ho bahasa karik dehan 'mempunyai', Portuges 'ter', Ingles 'have'. Iha ida segundu, '*iha*' hatudu ba fatin. Ho bahasa bele tradus 'di', ho Portuges

‘em’, Ingles ‘in’. Ida ikus koalia kona ba prezensa; ‘*Madalena la iha*’ atu hanesan ‘*Madalena laos iha nee*.’ Ho bahasa karik, ‘ada’.

58. ?/12/2004

Horiseik ita haree katak lia fuan ‘*iha*’ iha signifkadu oi-oin. Ezemplu ida mak nee: ‘*Jacinto iha uma*’. Nee dehan saida? Bele maluk ruma ohin hatete ‘*Jacinto la iha buat ida*’, depois ita kontra ‘*Lae, nia iha uma, iha motor, iha sasaan barak!*’ Bele mos, ema husu ‘*Jacinto iha nebee?*’, i ita hataan ‘*Nia iha uma*.’

Agora hanoin tok, oinsaa mak ita kontra fraze nee, halo negativu (negatif). Kuandu ita koalia kona ba buat nebee mak Jacinto iha, ita halo negativu ho ‘*la*’: ‘*Jacinto la iha uma; nia mos la iha motor*’. Nee tanba ‘*iha*’ ho signifkadu ‘mempunyai’ nee, verbu (kata kerja), i Tetun baibain halo verbu negativu ho ‘*la*’; hanesan, ‘*la mai*’, ‘*la servisu*’, ka ‘*la hatene*’.

Maibee, bainhira ita koalia kona ba Jacinto iha nebee, oin seluk fali. Ita bele halo negativu ‘*Jacinto la iha iha uma*.’ Nunee ita uza ‘*iha*’ dala rua. Ida primeiru mak hatudu prezensa (‘berada’); ida nee verbu; nunee mak bele halo negativu ho ‘*la*’. Ida segundu mak hatudu fatin (‘di’); ida nee prepozisaun, i la bele nega ho ‘*la*’. Alternativu ida seluk mak uza ‘*laos*’. Por ezemplu, kolega ida hateten ‘*Jacinto agora iha uma*’, i ita kontra ‘*Laos! Nia laos iha uma, nia iha loja*.’

59. 21/12/2004

‘*José la iha oan*’ atu hanesan ho ‘*José, oan la iha*.’ Frazе primeiru, iha sujeitu (subyek), depois verbu, depois objetu (obyek). Ida segundu, verbu ikus. Agora, hanoin tok: Se karik ita hakarak konta kona ba José nia oan nain tolu, verbu mos bele ikus ka lae? Ita bele dehan ‘*José iha oan nain tolu*,’ ho verbu iha klaran. Maibee kuandu tau verbu ikus, hanesan ‘*José, oan nain tolu iha*’ – fraze hanesan nee la bele!

Nee hatudu katak, negativu *la iha* (‘tidak mempunyai’) bele ikus, tuir objetu. Maibee kuandu hatete katak ema iha buat ruma, *iha* tenki iha objetu nia oin.

Tetun Terik iha verbu ida ‘*laek*’, nebee dehan ‘*la iha*’. Verbu negativu nee sempre ikus. Por ezemplu, ita bele hatete ‘*José oan-laek*’, ho ‘*laek*’ ikus; maibee la bele dehan ‘*José laek oan*’ (ho *laek* iha klaran).

11. Natal

60. 24/12/2004

Feliz Natal ba maluk sira hotu nebee akompanha “Mai ita koalia Tetun” durante fulan hirak liu baa.

Agora tempu Natal, ita nia hanoin halai ba Nai Jesus Cristo nia moris. Nee mak ita bolu loron nee ‘*Natal*’, lia fuan Portuges ida ke dehan ‘*moris*’ ka ‘*moris mai*’. (Por ezemplu, ho Portuges ita nia ‘*terra natal*’ mak ita nia ‘*moris fatin*’.) Bahasa Indonezia mos empresta lia fuan ‘*Natal*’ nee hosi Portuges, uluk kedas.

Ho Ingles, lia fuan ‘*Christmas*’ foo hanoin kona ba see mak moris mai. ‘*Christmas*’ mai hosi ‘*Christ*’ (Cristo) ho ‘*mass*’ (misa); iha loron ida nee, ema sarari sira tuir misa hodi hanoin Cristo.

Lia fuan ‘*Cristo*’ hanorin ita kona ba Nai Jesus nia knaar. Ema balu hanoin katak Cristo hanesan naran apelidu karik. Afinal, lae. ‘*Cristo*’ mai hosi lia fuan gregu (Yunani) ida ‘*christos*’, ke dehan ‘*hili tiha ona*’ ka ‘*foti tiha ona*’. Titulu nee hatudu ba ema ida nebee mak Maromak hili tiha ona, hodi salva ita.

12. Influenzia Portuges ba lian Indonezia

61. 29/12/2004 Kuarta

Iha fulan Dezembru nee, ita rona lia fuan ‘*Natal*’ mosu beibeik, laos iha Tetun ho Portuges deit, maibee mos iha lian Indonezia. Iha tan lia fuan seluk mak kuaze hanesan ho Portuges ho bahasa. Dala ruma lia fuan sira nee halo ema balu konfuzaan: por ezemplu, ita atu hakerek ‘*meja*’ ka ‘*meza*’, ‘*sepatu*’ ka ‘*sapatu*’? Ita baibain hakerek tuir Portuges, maibee ida nebee mak Portuges, i ida nebee mak bahasa?

Lia fuan hirak nee atu hanesan, tanba uluk ema iha Indonezia aprende lia fuan nee hosi Portuges. Iha tan lia fuan sarani nian balu mak bahasa empresta hosi Portuges. Por ezemplu, ‘*Paska*’ hosi ‘*Páscoa*’, ‘*Minggu*’ hosi ‘*domingo*’, ho ‘*gereja*’ hosi ‘*igreja*’.

Influensia Portuges nian laos kona ba relijiaun deit. Hanoin tok uma laran: bahasa empresta ‘*jendela*’ hosi ‘*janela*’, ‘*meja*’ hosi ‘*mesa*’, ho ‘*garpu*’ hosi ‘*garfo*’. Hahaan balu nebee mai hosi Europa mos, nia naran empresta hosi Portuges, hanesan ‘*mantega*’ hosi ‘*manteiga*’, ho ‘*keju*’ hosi ‘*queijo*’. Ezemplu seluk mak ‘*pesiar*’ hosi ‘*passear*’, ‘*bandera*’ hosi ‘*bandeira*’, ‘*sepatu*’ hosi ‘*sapato*’, ho ‘*sekolah*’ hosi ‘*eskola*’. Sei iha tan. Maluk sira rasik buka tok.

62. 3/1/2004 Segunda

Horiseik ita haree katak lian Indonezia empresta lia fuan balu hosi Portuges. Oinsaa mak bele akontese? Ita hatene katak uluk Portugal ukun Timor Lorosae ho Flores, maibee ilha (pulau) barak liu iha Indonezia nia laran, Olanda mak ukun. Maske nunee, lingua Portuges momentu nebaa hanesan ‘lingua franka’ ida entre marineiru sira iha rejiaun nee tomak. Marineiru sira mai ho roo-ahi hosi nasaun oi-oin iha Europa ho Azia, hodi lao kontratu iha nee. Tinan atus lima liu baa, bainhira kontratu nain sira hosi nasaun bara-barak nee koalia ho malu, dala barak hodi Portuges mak foin bele komunika ba malu. Nunee mak lia fuan balu hosi Portuges bele tama mos too lian sira seluk iha rejiaun ida nee. Balu tama mos too lian Malaiu, nebee ikus liu sai hanesan lian Indonezia.

(Informasaun nee kona ba lia fuan Portuges nian nebee tama ba lian Indonezia, hau hetan hosi livru ida naran ‘Portuguese influence in Indonesia’, nebee Antonio Pinto da França hakerek iha 1970.)

13. Posesivu

63. 12/1/2005 Kuarta

Ita bele koalia kona ba ‘*governu nia kareta*’ ka ‘*kareta governu nian*’. Rua nee hatudu relasaun ‘posesivu’ (kepunyaaan) entre governu ho kareta. Kareta sira nee, pertense governu nian. Nee dehan katak, kareta nia nain mak governu.

Ezemplu rua nee nia signifikadu atu hanesan, maibee estrutura keta-ketak. Ida temi kareta nia nain uluk, depois ‘*nia*’: ‘*governu nia kareta*’. Ida seluk temi ‘*kareta*’ uluk, depois nia nain, i ‘*nian*’ ikus: ‘*kareta governu nian*’. Lia fuan ‘*nia*’ ho ‘*nian*’ nee mak hatudu relasaun posesivu nian entre buat ruma ho nia nain. Bainhira mosu iha nain nee ho buat nee nia klaran, *nia* mak loos. Nunee ita dehan ‘*hau nia uma*’, laos ‘*hau nian uma*’; ‘*Timor nia mina*’, laos ‘*Timor nian mina*’. Bainhira lia fuan ligasaun nee ikus, ita uza ‘*nian*’ (ho ‘*n*’ ikus) fali. Nunee ita dehan ‘*direitu fetu nian*’, laos ‘*direitu fetu nia*’. Nunee mos, ita husu ‘*Uma nee, see nian?*’ (ho ‘*n*’ ikus), i bele hataan ‘*Nee tiu Mariano nian.*’

64. 17/1/2005 Segunda

Hodi halo pronome (kata ganti) posesivu ho Tetun, ita baibain aumenta deit ‘*nia*’. Hanesan ‘*hau nia maun*’, ‘*ita boot nia servisu*’, ‘*ami nia susar*’ ho ‘*sira nia oan*’. Iha pronome ida ke la halo tuir regra nee, mak ‘*nia*’. Ita la dehan ‘*nia nia bisikleta*’ (so bainhira ita gagu karik!) Maibee dehan fali ‘*nia bisikleta*’ ka ‘*ninia bisikleta*’. Maske nunee, ‘*ninia*’ nia huun mak ‘*nia nia*’. ‘*Nia*’ ida primeiru mak pronome (hanesan fali ‘*hau*’ ho ‘*ita*’). ‘*Nia*’ ida segundu mak hatudu relasaun posesivu nian. Dala ruma avoo sira la gosta rona ‘*nia*’ tuir malu dala rua, mak sira koalia halo badak fali. Bele halo nusaa mos, nia rezultadu mak agora daudauk pronome posesivu ho Tetun iha ‘esepsaun’ ida, nebee la tuir regra.

65. 20/1/2005 Kinta

Ita bele dehan ‘*diretor nia knaar*’ ka ‘*diretor ninia knaar*’. ‘*Nia*’ ho ‘*ninia*’ hatudu relasaun posesivu (kepunyaaan) entre direktor ho knaar nee: Knaar nee direktor ninian. Lia fuan ‘*nia*’ ho ‘*ninia*’ nee hanesan ka lae? Tuir hau haree, signifikadu (arti) hanesan.

Maibee bainhira ema koalia loro-loron nian, uza liu-liu ida nebee badak, mak ‘*nia*’. Ida naruk, ‘*ninia*’ uza liu-liu iha situasaun formal, hanesan iha liturjia, dokumentu formal, ho diskursu. Diferensa nee tendensia deit, laos regra. Nee dehan katak, maske ‘*ninia*’ uza barak liu iha kontekstu formal, maibee bele mos uza iha koalia loro-loron nian, i maske ‘*nia*’ uza liu-liu iha kontekstu informal, bele mos tama iha situasaun formal.

Emá barak senti katak iha diferensa tan, maibee too agora ami buka regra la hetan. Se maluk sira bele esplika karik, favor ida haruka surat mai!

66. 24/1/2005 Tersa

Ita bele dehan ‘*presidente komisaun A nian*’ ou ‘*komisaun A nia presidente*’. Rua nee refere ba ema ida deit, maske ida temi ‘*presidente*’ uluk, i ida tau lia fuan nee ikus.

Agora hanoin tok: ‘*sasaan eskola nian*’ ho ‘*eskola nia sasaan*’. Ezemplu rua nee signifikadu hanesan ka lae? Rua nee halo ita hanoin uluk kona ba livru, kadernu, kuadru, buat hotu-hotu nebee ita uza hodi hanorin iha eskola. Maibee oinsaa kona ba ai saar, balde, katana, ho buat selu-seluk nebee ita presiza hodi hamoos eskola? Buat sira nee mos pertense eskola nian, i tama ba ‘*eskola nia sasaan*’. Afinal, ‘*eskola nia sasaan*’ mak buat hotu-hotu nebee eskola iha; bele sasaan hodi hanorin, bele sasaan hodi hamoos eskola. Ba eskola balu, bele mos komputador ka makina fotokopia. Naran katak sasaan sira nee pertense eskola nain.

Maibee balde ho katana la tama ba ‘*sasaan eskola nian*’. Lia fuan sira nee refere ba sasaan hotu-hotu nebee ema uza hodi hanorin iha eskola, hanesan kadernu ho lapizeira. ‘*Eskola*’ hatudu sasaan nee uza hodi halo saida, laos hatudu ba sasaan nee nia nain.

67. 26/1/2005 Kinta

Horiseik ita haree katak ‘*sasaan eskola nian*’ mak sasaan hodi uza iha eskola, hanesan livru, kadernu ho regua. Nee laos refere ba sasaan hotu-hotu nebee pertense eskola nian; por ezemplu, sasaan hariis fatin nian ka dapur nian la tama iha laran.

Sasaan eskola nian nee, see nian? Bele eskola nian duni. Bele mos, hau nian! Nunee, bainhira atu tama tinan foun, hau bele dehan ‘*Hau nia sasaan eskola nian seidauk sosa*.’ Foun hau haree estrutura hanesan nee, hau admira, tanba iha posesivu rua: sasaan sira nee ‘*hau nian*’ ho mos ‘*eskola nian*’. Maibee ‘*eskola*’ hatudu sasaan sira nee nia funsaun ka objetivu (tujuan) – hau hola buat sira nee hodi uza ba eskola. ‘*Hau*’ hatudu sasaan sira nee nia nain – hau mak hola, i buat sira nee hau nian.

68. 30/1/2005 Segunda

Ita haree ona katak dala ruma, ita tau posesivu iha oin ka iha kotuk, la hanesan. Ezemplu ida tan mak ‘*sasaan militar nian*’ ho ‘*militar nia sasaan*’. Ida primeiru koalia kona ba sasaan nebee uza ba militar, hanesan kilat, bomba, mapa militar nian ho farda. Buat sira bele pertense militar nian. Bele mos ema seluk nian. Por ezemplu, iha nasaun balu, ema privadu bele hatais farda militar nian, i terorista mos bele naok kilat militar nian hodi uza ba sira nia hahalok aat. Maibee ‘*militar nia sasaan*’ refere ba buat hotu-hotu nebee pertense militar nian; bele kilat, bele mos komputador ka lapizeira nebee uza hodi halao militar sira nia administrasaun ho lojistika.

Agora ezemplu seluk. ‘*Aimoruk susuk nian*’ mak aimoruk hodi hamate susuk, hanesan pivete ka ‘baygon’. Koko tok halo kontrariu fali: ‘*susuk nia aimoruk*’. Nee saida? Maluk sira rasik hanoin baa.

14. Pozisaun adjetivu

69. 2/2/2005 Kuarta

Iha Tetun, ita dehan ‘*uma boot nee*’, laos ‘*nee boot uma*’, ho ‘*fatin diak ida*’, laos ‘*ida diak fatin*’. Nee hatudu katak lia fuan nebee modifika substantivu (kata benda) ida, baibain tuir substantivu nee. Bahasa mos hanesan: sira dehan ‘rumah besar ini’. Maibee lingua balu kontrariu fali; por ezemplu Ingles dehan ‘this big house’(ida boot uma).

Tetun mos iha lia fuan ida-rua nebee la tuir regra nee. Ida mak ‘*kada*’. Ita dehan ‘*kada ema*’, laos ‘*ema kada*’. Tanba saa? Hau hanoin katak tanba ita empresta lia fuan nee hosi Portuges, i tuir nafatin estrutura Portuges nian. Ho Portuges ema dehan ‘*cada semana*’ (semana-semana), ho ‘*cada*’ iha oin. Nunee Tetun mos halo tuir. Ita tau nafatin iha oin, maske ita uza ‘*kada*’ hamutuk ho lia fuan Tetun orijinal nian, hanesan ‘*kada uma ida*’ ka ‘*kada ema ida*’.

Iha tan lia fuan ida nebee sempre tau iha substantivu nia oin; nee mak ‘*futar*’. Ita rona ‘*Nai Jesus nia futar liman*’, laos ‘*Nai Jesus nia liman futar*’. Tuir Dr Geoffrey Hull nia disionariu, uluk liu, lia fuan ‘*futar*’ dehan

katak ‘kona ba liurai nian’. Hau seidauk hatene tanba saa mak tau ‘*futar*’ iha oin, laos iha kotuk hanesan adjetivu sira seluk.

15. Plural

70. 9/2/2005 Kuarta

Ba maluk sira nebee aprende Portuges ka Ingles, dala ruma buat ida singular ho plural (tunggal ho jamak) halo ita ulun fatuk moras. Tanba Tetun mos iha plural, maibee Tetun nian oin seluk, lian Eropa sira nian, oin seluk. Iha artigu sira tuir mai, ita sei hanoin kona ba plural Tetun nian oinsaa.

Ho Tetun ita bele uza ‘*sira*’ hodi hatudu plural, por ezemplu ‘*Hau nia oan sira sei iha uma.*’ Maibee ‘*sira*’ nee oin rua. Ida hamriik mesak nudar pronome (kata ganti); ida tuir substantivu (kata benda) hodi hatudu plural.

Ida pronome ita uza so hodi refere ba ema; hanesan ‘*Sira nain rua sai tiha ona.*’ Ida nee ita la bele uza hodi koalia kona ba animal ka sasaan ruma. Por ezemplu, ita la bele temi ‘*sira*’ hodi refere ba asu, hodi hatete ‘*Asu rua nee halo hau bulak tiha deit, sira hatenu loron-kalan!*’ Ba kadeira mos la bele; ita la bele dehan ‘*Ami nia kadeira, hau nia kolega empresta sira hotu.*’ (Ho Ingles karik, bele! ‘They’ ho ‘them’ bele uza ba ema, animal ho tan sasaan.) Lia fuan ‘*sira*’ bainhira hatudu plural, baibain mos ita uza ba ema, hanesan ‘*estudante sira*’. Maibee bele mos uza ba animal, ho mos ba sasaan ho buat abstratu. Por ezemplu, ita bele dehan ‘*Livru sira nee, see mak foo?*’, ka ‘*Buat sira nee, hau hatene ona.*’

71. 14/2/2005 Segunda

Ho lian Portuges ho Ingles, bainhira ita koalia kona ba buat ruma, ita sempre presiza foo sai, buat nee mesak buat ida deit (singular) ka, liu hosi ida (plural). Por ezemplu, ho Portuges ita bele koalia kona ba labarik sira nia ‘professor’ (ema ida deit), ka sira nia ‘profesores’ (profesor rua ka liu). Tetun la obriga ita atu hili hanesan nee. Bainhira ita hatete ‘*Hau rona ema tanis*’, ita la foo sai, ema nebee tanis nee, ida deit ka, ema barak. Nunee mos, se ema dehan ‘*Hau nia karau ema lori lakon*’, bele karau ida deit, bele mos barak. Ho Tetun, hatudu singular ka plural nee, konforme ita nebee koalia. Se ita senti numeru nee importante karik, ita foo sai. Por ezemplu, ita bele dehan ‘*Hau rona ema barak tanis*’, ka ‘*Hau nia karau haat, ema lori lakon hotu.*’ Se numeru laduun importante karik, ita nonook deit.

72. 2/3/2005 Kuarta

Ho Tetun ita iha meius oi-oin hodi hatudu katak ita koalia kona ba buat barak. Ida mak numeru, por ezemplu ‘*Nia sosa kadernu haat.*’ Iha mos adjetivu balu nebee hatudu kuantidade, hanesan ‘*Nia sosa kadernu barak*’, ka ‘*Kadernu hirak nee, see mak foo?*’ Ita bele uza ‘*sira*’, hanesan ‘*Kadernu sira nee, UNICEF mak foo*’. Ema balu mos uza plural Portuges nian ho lia fuan Portuges, hanesan ‘*Ami presiza kadernus*’; ‘*s*’ nee hatudu katak ‘liu hosi ida’.

Maibee, lia fuan hirak hodi hatudu kuantidade nee, baibain la bele tau hamutuk. Por ezemplu, ita bele koalia kona ba ‘*kadernu haat*’ ka ‘*kadernu sira nee*’, maibee ‘*kadernu haat sira nee*’ rona laduun diak! Nunee mos ‘*estudante barak*’ ho ‘*estudante sira*’ diak hotu, maibee ‘*estudante barak sira*’ la bele. Iha kombinasau ida mak ita dala ruma rona; nee mak plural Portuges nian hamutuk ho ‘*sira*’; por ezemplu ema balu koalia kona ba ‘*refujiadus sira*’. Maibee ida nee mos, ema barak senti tuir loos la bele.

Nee diferensa boot entre lian Tetun ho lingua Eropa sira. Ho Portuges ho Ingles, bainhira hatudu ona kuantidade liu hosi numeru ka adjetivu, ita presiza aumenta tan plural; por ezemplu ‘*dois cadernos*’ (ho plural ‘s’) mak loos; ‘*dois caderno*’ (ho singular deit) la bele.

73. 4/3/2005 Sesta

Se karik hau dehan ‘*Ohin dadeer profesor sira la iha, tanba tuir enkontru iha Becora*’, profesor nebee mak la iha? Lia fuan ‘*sira*’ hatudu katak profesor sira nee, liu hosi ida; bele rua, bele mos barak. Maibee ‘*sira*’ mos hatudu katak ita koalia kona ba grupu ida ke ita rekonhese ona (grupu ida ‘tertentu’). Bele profesor sira hotu-hotu hosi eskola nee. Bele mos profesor sira hotu-hotu hosi departementu nee. Bele mos profesor sira nebee mak hau buka. Nee depende ba kontekstu koalia nian.

Nunee mos ‘*Hau nia oan sira moras.*’ Oan nebee mak nee? Bele hau nia oan sira hotu. Maibee se karik hau koalia ho mestre ida ke hanorin hau nia oan nain rua deit, i nia husu tanba saa mak sira nain rua ohin loron la tama eskola, ‘*hau nia oan sira*’ bele refere deit ba sira nain rua. Hau nia oan sira seluk isin diak hela.

Nunee, linguista sira dehan lia fuan ‘*sira*’ nee ‘plural’ (jamak) ho tan ‘definitivu’ (tertentu).

74. 8/3/2005 Tersa

Horiseik ita haree katak lia fuan ‘*sira*’ hatudu laos plural (jamak) deit, maibee hatudu mos katak ita koalia kona ba buat ruma ke definitivu (tertentu). Nee dala ruma problema boot ba tradutor sira, bainhira tradus hosi Portuges ka Ingles ba iha Tetun. Tanba ho Portuges ho Ingles, plural ‘s’ so hatudu katak buat nee liu hosi ida; bele definitivu, bele mos lae.

Por ezemplu, Portuges ‘*Nós precisamos livros*’ ho Ingles ‘*We need books*’, dehan katak ‘*Ami presiza livru*’ – bele kalker livru, ita seidauk hatete livru oinsaa nian. Tradusaun ho lian Tetun nee la hanesan Portuges ho Ingles, tanba la hatudu katak ita presiza livru liu hosi ida, maibee baibain ema bele kompriende ho lo-loos: Se karik diretor eskola dehan ‘*Ami presiza livru*’, ita hatene kedas katak laos presiza ida deit! Se karik ita koko tradus fraze nee uza ‘*sira*’, mak tradus sala fali: ‘*Ami presiza livru sira.*’ Ida nee la bele, tanba ‘*sira*’ hatudu katak livru hirak nee iha ona, i ita hatene ona livru sira nee.

Tanba problema ida nee mak dala ruma lia fuan ‘*sira*’ mosu barak demais iha tradusaun hosi Portuges ho Ingles. Ita tradutor sira presiza kuidadu!

75. 11/3/2005 Sesta

‘*Labarik sira*’ dehan ema nain rua ka liu, sira mesak labarik deit. ‘*Estudante sira*’ mos hanesan, bele ema nain rua ka liu, hotu-hotu mak estudante.

Maibee ‘*CNRT sira*’ oin seluk fali. Nee laos CNRT rua ka tolu, lae! Nee ema nain hira mak tama iha CNRT nia laran.

Agora hanoin tok: ‘*Senhora Paula sira orsida mak mai*’ – nee koalia kona ba ema nain rua ka liu, hotu-hotu naran Paula ka? La iha! ‘*Senhora Paula sira*’ mak Senhora Paula ho ema sira nebee baibain hamutuk ho nia; bele nia familia ka, nia kolega servisu ka, nia kolega joga voli sira ka. Depende kontekstu.

Iha semana hira liu baa, ita analiza uitoan kona ba plural iha lian Tetun. Bainhira Timor oan sira koalia sala plural ho Portuges ho Ingles, estranjeiru sira kompriende katak nee difisil duni. Parese agora maluk Timor oan sira mos bele kompriende kuandu estranjeiru sira senti katak lia fuan ‘*sira*’ mos difisil!

16. Numeru

76. 15/3/2005 Tersa

Bainhira buat hirak tu-tuir malu, ho bahasa ita bele koalia kona ba ida ‘*pertama*’, ‘*kedua*’, ka ‘*ketiga*’. Portuges mos iha lia fuan spesifiku, hanesan ‘*primeiru*’, ‘*segundu*’, ho ‘*terseiru*’. Ho Tetun, dala ruma kusta. Iha semana rua tuir mai, ita sei buka oinsaa mak ita bele koalia kona ba buat hirak ke tu-tuir malu.

Tanba kusta duni, mak ema dala barak kahur bahasa fali. Por ezemplu, ‘*hau nia oan kedua*’. Bahasa nee fasil, ita aumenta deit prefiksu ‘*ke-*’ ba numeru, hanesan ‘*kelima*’ ka ‘*ketujuh*’. So ‘*pertama*’ deit mak la tuir regra ida nee. Dala barak ema mos empresta hosi Portuges. Maibee Portuges (ho tan Ingles) laduun fasil: ita tenki aprende numeru ida-idak. Tuir hau haree, ema hotu-hotu hatene ‘*primeiru*’ ho ‘*segundu*’, ho barak hatene ‘*terseiru*’. Depois, ba ema barak, komesa susar ona. Too ‘*ke-56*’, see mak hatene?

77. 22/5/2005 Tersa [NEVER USED I THINK]

Bainhira kongresu ka konferensia ruma halao tinan ba tinan, oinsaa mak ita bele identifika ida nebee halao agora daudauk? Dala barak ema uza Portuges ‘*primeiru*’, ‘*segundu*’. Por ezemplu ‘*primeiru kongresu edukasaun sivika nian*’. Kuandu ema uza numeru ‘*ordinal*’ sira nee, baibain halo tuir regra Portuges nian. Nunee, maske ho Tetun ita sempre tau numeru ka adjetivu iha kotuk (hanesan ‘*uma rua*’, ka ‘*uma boot*’), lia fuan ‘*primeiru*’ tau iha oin fali, tuir Portuges. Baibain ema mos hili maskulinu ka femeninu tuir Portuges; nunee, ita haree ‘*segundu kongresu*’ (maskulinu) maibee ‘*segunda konferensia*’ (femeninu). Se karik ita halo tuir regra Tetun lo-loos, ita

bele hakerek ‘konferensia segundu’. Afinal Tetun la iha maskulinu ho femeninu, i baibain ita empresta mak maskulinu. Maibee hanesan nee, hau senti ema barak sei la simu. Realidade Tetun nian mak nee: ita empresta laos lia fuan deit hosi Portuges, maibee ita mos empresta regra gramatika balu, liu-liu kuandu ita hakerek ka koalia iha kontekstu formal.

78. 22 Marsu 2005

Ita bele koalia kona ba ‘primeiru kongresu’ ka ‘segundu kongresu’. Agora daudauk ita mos rona ‘kongresu ba dala uluk’ ka ‘kongresu ba dala rua’. Lia fuan ‘ba dala ...’ nee, ema uza ba buat ruma nebee akontese fila-fila, hanesan konferensia ka sorumutu ful-fulan nian. Ita mos rona ema balu uza lia fuan nee ba buat ruma nebee foo sai fila-fila, por ezemplu, livru bele iha ‘edisaun ba dala lima’ (edisi kelima). Maibee ita la bele uza ‘ba dala...’ nee hodi koalia kona ba estudante nia ‘ranking’ iha eskola, ka uma nia pozisaun iha estrada. Por ezemplu, ita bele dehan ‘Hau nia uma mak ida segundu nee’, maibee ‘Hau nia uma mak ida ba dala rua nee’, la bele. Tanba uma nee laos buat ida ke akontese dala hira.

79. 25/3/2005 Sesta

Ema balu koalia kona ba sira nia ‘oan pertama’ ka ‘segunda filha’. Ho Tetun lo-loos ita dehan saida? Atu refere ba ida primeiru fasil, tan nia mak ‘oan boot’. Ida ikus mos ita temi fasil, tan nia mak ‘oan ikun’. Restu, baibain ita dehan ‘klaran’ deit. Se lae, ita bele uza ‘tuir’. Por ezemplu, ida segundu, bele dehan ‘Ida tuir oan boot nee, servisu iha Maliana’. ‘Ida tuir Mario nee, foin tama universidade.’ Maibee atu refere loos ba ida ‘kintu’ ka ‘kelima’, kusta duni, se ita lakoi kahur Portuges ka bahasa.

Hau senti lia fuan sira nee, reflète realidade iha familia laran. Oan boot nia pozisaun la hanesan oan sira seluk. Nia mak loke dalan ba alin sira. I ema bele refere ba nia inan-aman sira tuir oan boot nia naran, laos tuir oan sira seluk. Hanesan ‘Abete nia amaa iha nebee?’ (Ho Tetun Terik karik, ‘Betina iha nebee?’) Nunee mos, oan ikun nia pozisaun oin seluk. Nia la iha alin tan hodi tau matan ba. I tuir Tetun Terik, dala barak ema bolu nia ‘Iku’ deit. Maibee oan klaran sira, ita nunka bolu ‘Klaran’, ka ‘Segundu’.

80. 29/3/2005 Tersa

Bainhira ema halai taru, oinsaa mak ita hatudu ba ida nebee tama primeiru, segundu ka terseiru? Alternativu ida mak uza Portuges, hanesan ‘primeiru lugar’. Balu mos kahur lian Indonezia. Maibee oinsaa ho Tetun lo-loos? Ida nebee tama primeiru, ‘manaan’. Restu ‘lakon’. Ida nebee manaan, tama ‘uluk’, ida nebee neineik liu, tama ‘ikus’. Maibee, kusta atu identifika ida nebe tama iha ‘kuartu lugar’ ka ‘keempat’.

Hanesan nee, Tetun hatudu karik ema nia prioridade. Kuandu halai taru, so ida nebee manaan mak hetan naran boot. Tama segundu diak, maibee la simu premiu boot ona, i ema laduun temi ita nia naran ona. Too tama iha klaran, see mak interese? (Se halai iha olimpiadas mak tama ikus karik, balu sei kontenti nafatin tamba bele tama iha jogu boot hanesan nee.) Iha eleisaun mos hanesan. So partidu ida nebee manaan mak sei ukun. Partidu sira seluk lae; nunee ita dehan sira ‘lakon’.

17. Pergunta

81. 1/4/2005 Sesta

Bainhira labarik ida hakilar ‘O bulak ka?’, nia husu pergunta ka lae? Frazee nee nia modelu hanesan pergunta duni, tanba tau ‘ka’ ikus. Maibee frazee nia funsaun laos hanesan pergunta. Labarik nee la husu informasaun. I ema sei la hataan ‘Loos, bulak’, ka ‘Lae, la bulak ida!’ Frazee hanesan nee, ita uza modelu pergunta nian hodi hatete buat ruma – iha nee, labarik dehan ema nee halo an hanesan fali ema bulak. Linguista sira bolu pergunta hanesan nee ‘retoriku’.

Ho Tetun ita bele uza pergunta retoriku oi-oin. Hanoin tok ezemplu tuir mai. Nee pergunta lo-loos nian nebee husu informasaun ka, pergunta ida retoriku? ‘O isin besi ka?’ ‘Imi beik ka?’ ‘O mak hatene ka?’ Maluk sira rasik bele rona ezemplu bara-barak iha comunidade nia leet.

82. 5/4/2005 Tersa

Ho Tetun, ita bele halo pergunta balu liu hosi aumenta deit 'ka', ka 'ka lae'. Por ezemplu, se ita uza fraze 'Ohin alin tanis.' Ita bele aumenta 'ka' deit hodi husu: 'Ohin alin tanis ka?' Bele mos aumenta 'ka lae', hodi husu: 'Ohin alin tanis ka lae?' Pergunta rua nee atu hanesan.

Maibee pergunta balu, ita aumenta 'ka' oin seluk, 'ka lae' oin seluk. Hanoin tok: 'O beik-teen ka?' Horiseik ita haree katak nee pergunta 'retoriku' ida. Nee dehan katak, rona ba hanesan pergunta, maibee afinal ema nebee koaliala nee, la husu informasaun. Nia hatoo deit nia hirus, ka nia hanoin katak imi nia hahalok nee beik duni. Agora, koko tok aumenta 'ka lae' fali: 'O beik-teen ka lae?' Nee oin seluk fali. Bainhira aumenta tiha 'lae', pergunta nee sai pergunta baibain ida fali, pergunta ida ke husu resposta ida. Ema bele hataan 'Lae!' Maibee, ita husu ema kona ba sira nee beik-teen ka lae, la diak! Nunee, husu 'O beik-teen ka lae?' mos, rona la diak.

83. 23/4/2005

Lia fuan 'ka lae' baibain halo pergunta, hanesan '*Apaa iha ka lae?*', '*Ita diak ka lae?*'. Maibee dala ruma ita uza oin seluk, hodi hatoo informasaun 'latar belakang' nian. Hanesan nee: '*Nico agora servisu nudar durbasa. Nia koaliala Ingles kapaas la halimar. (Nia uluk iha Australia tinan rua ka lae.)*'

Iha fraze hanesan nee, ita nia entonasaun (lian tuun-sae) hatudu katak nee laos pergunta. Koko tok lee ezemplu ohin. Baibain lia fuan '*lae*' komesa baixu ('rendah') liu, depois lian sae fali. Se karik ita lee, lian tuun-sae sala, ema sei la kompriende. Por ezemplu, kuandu ita lee '*lae*' ho lian aas, depois tuun fali, ema sei hanoin katak nee pergunta lo-loos. Parese tanba estrutura nee depende makaas ba entonasaun, mak ema nunka hakerek hanesan nee; so koaliala deit.

Pergunta lo-loos, ita baibain bele troka 'ka lae' halo 'ka' deit. Por ezemplu '*Apaa iha ka lae?*' mos bele, '*Apaa iha ka?*' mos bele. Maibee bainhira hatoo 'latar belakang', ita la bele troka 'ka lae', halo 'ka' deit. Hanesan: '*Nico agora servisu nudar durbasa. Nia koaliala Ingles kapaas la halimar. (Nia uluk iha Australia tinan rua ka.)*' Nee la bele, so ita hakarak husu lo-loos: '*Nia uluk iha Australia tinan rua ka?*'

18. Klasifikador

84. 27/4/2005

Bainhira ita sura ema, ita baibain aumenta '*nain*' iha numeru nia oin. Hanesan '*Hau nia oan nain haat*' ka '*Ami nain lima konhese malu kleur ona.*' Ema senti katak '*ami nain lima*' rona diak liu duke '*ami lima*' deit. Ema linguista sira dehan lia fuan '*nain*' nee, 'klasifika' buat nebee mak ita sura. Tanba so bainhira ita konta ema, mak ita uza '*nain*', ba animal ka sasaan lae.

Lingua balu iha rejiaun nee, iha lia fuan barak hodi klasifika hanesan nee. Por ezemplu, uza lia fuan ida hodi sura ema, ida ba animal, ida ba surat tahan, ida ba buat naruk nian. Lian Indonezia iha, maibee laduun barak. Lingua Europa, hanesan Portuges ho Ingles, la iha. Tetun Dili nian, uitoan deit, i ita laduun rona loro-loron. Maibee sei iha.

Por ezemplu, bainhira ita koaliala kona ba buat nebee naruk, ita bele klasifika ho lia fuan '*lolon*', hanesan '*sigaru lolon haat*'. Buat kiikoan liu, bele sura ho '*musan*', hanesan '*aimoruk musan rua*'. Ho buat nebee kabelak hanesan surat tahan, bele konta ho '*tahan*', hanesan '*kaleen tahan rua*'.

85. 29/4/05 Sesta

Lia fuan '*matan*' mosu iha Tetun ho signifikadu oi-oin. Ba ita ema, *matan* hodi haree. Maibee iha mos '*ahi matan*', '*bee matan*', '*hirus matan*', '*loro matan*', '*sanan matan*', '*odamatan*' ho *matan* selu-seluk tan.

'*Matan*' nee balu, buat ida hodi doku. Hanesan sanan *matan*, hodi taka sanan. Ho luhu *matan*, hodi taka luhu.

Iha balu, '*matan*' atu hanesan 'huun'. Ita bele kuru bee iha bee *matan*. Ema balu konsidera hirus *matan* nudar hirus nia huun; bainhira ita senti hirus, ita senti nee iha ita nia hirus *matan*. Maluk sira konkorda ka lae?

Lia fuan '*odamatan*' oinsaa? Lia fuan nee mai hosi '*odan*' ho '*matan*'. Tuir Tetun Terik, '*odan*' hanesan eskada tradisional. Iha uma tradisional, ita sae odan mak foin too odan nia '*matan*', mak sira bolu '*odamatan*'. Uma modernu la iha odan ona, i ita iha Tetun Dili mos nunka rona lia fuan '*odan*'. Maske nunee, lia fuan

‘odamatan’ nee ita uza nafatin hodi refere ba uma nia tama-sai fatin. (Letra ‘n’ lakon hosi ‘*odan*’, tanba tuir regra Tetun Terik nian, kuandu lia fuan primeiru ‘kata majemu’ nian iha ‘n’ ikus, ‘n’ nee sempre lakon.)

86. 3/5/05 Tersa

Horiseik ita haree katak lia fuan ‘*matan*’ iha signifikadu oi-oin. Ho Tetun Terik, iha signifikadu ida tan: Sira uza ‘*matan*’ bainhira sura karau ho fahi. Nunee, iha Suai, ema la dehan ‘*Ami iha karau hitu*’, maibee dehan fali ‘*Ami iha karau matan hitu*’. Sira la husu ‘*Karau hira?*’, maibee ‘*Karau matan hira?*’ Nunee, ‘*matan*’ atu hanesan ‘ekor’ hodi konta animal ho lian Indonezia; por ezemplu ‘*dua ekor babi*’.

Semana liu baa ita haree katak lia fuan hanesan ‘*nain*’ ho ‘*matan*’ klasifika buat nebee mak ita sura. ‘*Nain*’ ita uza deit hodi sura ema, hanesan ‘*labarik nain lima*’. Lia fuan ‘*matan*’ mos apertadu tebes, tanba uza deit hodi sura karau ho fahi. Bibi lae; bibi ita konta deit ‘*bibi rua*’, ‘*bibi tolu*’. Tanba saa? Bainhira hau husu rai nain iha Wehali, resposta mak nee: Bibi la tama ba ‘adat’. Nunee lia fuan ‘*matan*’ refléta kostumi iha nebaa, tanba uza deit ba animal boot nebee importante iha sira nia lisan.

19. Frazee

87. 14/05/2004

Kuandu ita rona ‘*Ano baku odamatan*’, see mak halo asaun ‘*baku*’ nee? Ano ka odamatan? Oinsaa mak ita bele hatene? Klaru katak Ano mak halo, tanba odamatan la bele baku ema. Maibee ita mos hatene tanba estrutura fraze. Baibain ho Tetun, kuandu fraze ida koalia kona ba partisipante rua, substantivu (kata benda) nebee ita tau iha verbu nia oin, mak sujeitu (subyek), i ida nebee iha kotuk mak objeitu (obyek). Sempre sujeitu mak halo buat ruma ba objeitu. Nunee, se ita dehan ‘*Ano baku odamatan*’, Ano mak baku, tanba nia naran tama iha oin, i odamatan mak simu baku nee, tanba temi ikus.

Nunee mos, ‘*Bete hanorin Candida*’. Ita hatene katak Bete mak foo hanorin nee, tanba nia naran temi iha oin, nudar sujeitu. Se karik ita halo sujeitu ho objeitu troka malu, nia signifikadu muda fali. Por ezemplu, ‘*Bete hanorin Candida*’ ho ‘*Candida hanorin Bete*’, la hanesan.

Tanba nee mak linguista sira dehan katak Tetun lingua ‘SVO’ ida; nee dehan katak, baibain ita tau ‘Sujeitu’ (S), depois ‘Verbu’ (V), depois ‘Objeitu’ (O).

88. 14/05/05: Sabadu

Horiseik ita haree katak, iha fraze nia laran, sujeitu koalia kona ba ema nebee halo buat ruma. Por ezemplu, ‘*Pedro tebe Jacinto*’, Pedro mak tebe, tanba nia naran temi iha oin nudar sujeitu. Baibain sujeitu mos hatudu, ita koalia kona ba see, ita interese liu-liu ba see. Por ezemplu, ‘*Martinha foo livru rua ba Isabel*.’ Iha nee, ita koalia liu-liu kona ba Martinha, ho buat nebee mak nia halo. Martinha mak sujeitu. Ita bele mos koalia kona ba Isabel, i halo nia ba sujeitu fali, hanesan nee: ‘*Isabel simu livru rua hosi Martinha*.’

Ezemplu ida tan mak nee: ‘*Paulo hanorin hau toka viola*’. Iha nee ita koalia kona ba Paulo. Kompara tok: ‘*Hau aprende toka viola hosi Paulo*’. Iha nee ita koalia kona ba hau, nunee mak ita tau ‘*hau*’ iha oin.

Nunee, ita haree katak, bainhira fraze ida koalia kona ba asaun ruma, sujeitu baibain hatudu ba ema nebee halo asaun nee; i sujeitu mos hatudu ita nia asuntu.

89. 17/05/05: Tersa

Ho Tetun, baibain sujeitu (*subyek*) iha fraze nia oin, objeitu (*obyek*) iha kotuk, hanesan ‘*Ami faan kuda*’: ‘*Ami*’ mak sujeitu, hodi hatoo see mak faan, i ‘*kuda*’ mak objeitu, hodi hatudu saida mak ami faan. Sujeitu iha oin, hodi hatudu katak sujeitu nee importante liu.

Maibee, ita bele mos tau objeitu iha oin, hodi hatudu katak objeitu nee mak importante, ita koalia liu-liu kona ba objeitu. Haree tok ezemplu tuir mai. Senhora ida konta nia istoria: ‘*Bainhira ami halai, ami lori kuda ida. Depois kuda nee, ami faan hodi hola hahaan*.’ Iha nee, senhora nee koalia kona ba nia kuda. Kuda nee sira lori, depois mak sira faan. Bainhira foin temi kuda primeira-vez, nia tau ‘*kuda*’ iha fraze kotuk hanesan baibain: ‘*Ami lori kuda*.’ Maibee bainhira temi kuda nee dala rua ona, nia tau iha oin fali: ‘*Kuda nee, ami faan...*’ Hanesan nee,

lia fuan ‘*kuda nee*’ sai nudar ‘topiku’ ka ‘asuntu prinsipal’. ‘*Ami*’ mak sujeitu nafatin, hodi hatoo see mak faan kuda nee.

90. 24/05/05

Ita haree ona katak ho Tetun, baibain ita forma fraze tranzitivu ho sujeitu (*subyek*), depois verbu (*kata kerja*), depois objeitu (*obyek*), hanesan ‘*Ami koalia Tetun.*’ Horiseik ita haree katak objeitu mos bele tau iha oin. Estuda tok ezemplu nee: ‘*Ami hatene ona Tetun, Portuges ho lian Indonezia. So Ingles deit mak ami la hatene.*’ Iha fraze primeiru, ‘*Tetun, Portuges ho lian Indonezia*’ mak objeitu, i nia pozisaun mak tuir verbu, hanesan baibain. Maibee iha fraze segundu, objeitu (‘*Ingles*’) koloka iha oin fali. Tanba saa? Tanba situasaun Ingles ho situasaun lingua tolu ohin temi nee, kontrariu. Hosi lingua ofisial rua ho lingua servisu rua, ema nee hatene ona lian tolu, so lian Ingles deit mak lae.

Nunee, dala ruma ita tau objeitu iha oin hodi hatudu katak buat nee ho buat seluk nebee temi tiha ona, situasaun kontrariu. Ezemplu seluk mak nee: ‘*Ami kompriende balu-balu. Barak mak ami la kompriende.*’ ‘*Hau hakarak para hau nia oan sira hili dalan loos; dalan sala, hau lakohi.*’

20. Sinonimu

91. 1 Junhu 2005 kuarta

Sinonimu (*kata searti*) dehan katak lia fuan keta-ketak, nebee signifikadu hanesan. Ezemplu ida mak ‘*hananu*’ ho ‘*kanta*’. ‘*Tulun*’ ho ‘*ajuda*’ mos sinonimu. Iha ezemplu rua nee, lia fuan ida mak Tetun orijinal, ida foti hosi Portuges.

Maske lia fuan sinonimu nee tuir loos hanesan, maibee iha mos diferensa. Bainhira ema koalia kona ba koru igreja nian, sira baibain dehan koru nee ‘*hananu*’ ka, ‘*kanta*’? Oinsaa bainhira koalia kona ba muzika ‘pop’ ka ‘rap’? Tuir hau haree, ema Dili uza ‘*hananu*’ liu-liu iha kontekstu igreja ka tradisional. Ba muzika modernu nebee laos igreja nian, uza liu-liu ‘*kanta*’. Nunee, iha igreja ita ‘*hananu*’ (lia fuan Tetun Terik nian); maibee Tonny Perreira ‘*kanta*’ (lia fuan Portuges).

Nunee mos ‘*tulun*’ ho ‘*ajuda*’. Rua nee, tuir loos signifikadu hanesan. Maibee ba ema sidade nian balu, bainhira sira rona ‘*tulun*’ (hosi Tetun orijinal), sira hanoin liu-liu kona ba tulun hosi Maromak ka, anju ka. Ba tulun hosi ema, sira uza liu-liu ‘*ajuda*’ (hosi Portuges). Ema seluk lae; ba Maromak mos sira uza ‘*tulun*’, hodi husu ajuda ba labarik mos uza ‘*tulun*’.

92. 4 Junhu 2005 sabadu

Ba buat balu, Tetun iha sinonimu (*kata searti*) barak. Hanoin tok, oinsaa mak ema koalia kona ba mate. Bainhira ema mate, ita sempre foo hatene deit ‘*Nia mate*’ ka? La iha. Iha espresaun barak nebee ema uza. Balu koalia kona ba saida mak mosu iha ita nia isin lolon, hanesan ‘*Nia iis kotu*’. Balu temi ita nia vida, hanesan ‘*Nia moris remata*’. Balu hatudu ema nia fiar kona ba saida mak akontese mai ita bainhira ita mate. Hanesan ‘*Nia fila ba Aman Maromak*’, ‘*Nia husik mundu*’ ka ‘*Nia liu ona ba mundu seluk*’. Ba labarik karik, bele dehan ‘*Nia fila fali*’. Maluk sira rasik bele hetan termu seluk nebee ema uza hodi koalia kona ba mate. Karik ida mak ‘*tama ba rai kuak*’. Bele mos ‘*Maromak bolu*’.

Maske lia fuan sira nee hotu-hotu koalia kona ba mate, barak liu ita bele uza deit ba ema. Bainhira ema nia karau mate, sira la dehan ‘*Karau nee liu ona ba mundu seluk*’. Tanba ita fiar kona ba mate, ema ho animal la hanesan. Saa tan ai horis! Ai huun ruma bele mate, maibee la bele ‘*iis kotu*’! Nunee, ita haree katak lia fuan ida bele iha sinonimu barak, maibee sei iha diferensa entre sinonimu hirak nee.

93. Kuarta 8 Junhu 2005

Semana liu baa ita haree katak Tetun iha lia fuan balu nebee signifikadu hanesan, maibee ita uza iha kontekstu keta-ketak. Ezemplu ida tan mak ‘*liman loos*’. Kuandu ita hakarak haruka taksi fila ba liman loos, kondotor mos sei kompriende se ita haruka nia fila ba ‘*direita*’ (uza Portuges) ka ‘*kuana*’ (uza Tetun Terik). Lia fuan tolu nee, signifikadu hanesan. Maibee uza la hanesan.

Por ezemplu, iha igreja ita baibain rona dehan Nai Jesus tuur iha Aman Maromak nia ‘*sorin kuana*’. ‘*Nia sorin loos*’ mos ema barak simu, maibee ‘*Nia sorin direita*’ ita nunka rona. Nee tanba iha Tetun liturjiku nian, ema prefere liu foti lia fuan hosi Tetun Terik, duke nia sinonimu hosi Portuges.

Iha kontekstu politiku, kontrariu fali. Ita baibain klasifika partidu nudar ‘*eskerda*’ ho ‘*direita*’, laos ‘*karuk*’ ho ‘*kuana*’. Kona ba joga bola moos hanesan. Defeza balu ‘*eskerda*’, balu ‘*direita*’. Iha area rua nee, too agora, ema prefere liu empresta lia fuan hosi Portuges, duke adapta lia fuan Tetun orijinal nian.

94. 11 Junhu 2005

Bainhira ita koalia kona ba moras, dala barak doutor sira uza lia fuan tekniku ida hosi Portuges ka lian Indonezia, i ema baibain uza lia fuan seluk nebee la mai hosi liur. Ezemplu ida mak moras ‘*bibi maten*’, nebee doutor sira mos bolu ‘*epilepsia*’, tuir Portuges. Nunee mos, ‘*raan menus*’, dala ruma doutor foo diagnoze dehan ema nee ‘*anemiku*’. I buat nebee doutor sira bolu ‘*azma*’, ema barak bolu ‘*busa iis*’.

Ita iha termu rua hanesan nee, bele kria konfuzoan. Maibee situasaun nee mos iha nia vantajen (aspetu diak). Termu Portuges hirak nee, atu hanesan termu nebee doutor sira uza iha nasaun barak, tanba termu mediku modernu en jeral bazeia ba lingua Latin, i Portuges nia huun mos Latin. Nunee, ema nebee hatene termu Portuges ‘*epilepsia*’ bele adapta-an lailais ba termu Ingles ‘*epilepsy*’, i termu ‘*azma*’ mos atu hanesan Ingles ‘*asthma*’. Nee bele ajuda doutor sira atu lee informasaun kona ba moras hirak nee ho lian oi-oin.

Maibee ba ema baibain, termu Latin nee laduun importante. Diak liu uza lia fuan nebee ema kompriende ona. Lia fuan Tetun mos hatudu ema nia fiar kona ba moras hirak nee. Maluk sira rasik hanoin tok, tanba saa mak bibi maten temi ‘*bibi*’ ho mos ‘*maten*’, i tanba saa mak busa iis temi ‘*busa*’.

95. Sesta 17 Junhu 2005

Tetun Dili iha sinonimu (*kata searti*) barak. Tetun Terik mos iha, maibee uza oin seluk fali. Ho Tetun Terik, sinonimu barak nee importante loos bainhira halo poezia tradisional. Iha poezia nee, baibain presiza temi buat ida dala rua, maibee uza lia fuan la hanesan. Por ezemplu, bainhira lia nain konta istoria kona ba liurai Wehali ida nebee hanoin atu hola fetu kiik, nia dehan ‘*Biti ida deit, kluni ida deit, sei la ilas, sei la kfatan.*’ Iha nee, *kluni* (‘sumasu’) nia maluk mak ‘*biti*’. I ‘*ilas*’ (‘furak’) nia maluk mak ‘*kfatan*’.

Ezemplu ida tan mak nee: baibain ema koalia kona ba Nai Maromak dehan Nia ‘*iha aas baa, iha leten baa, iha lolo liman la to’o, bi’i ai la dai*’. Iha nee, ‘*aas*’ ho ‘*leten*’ atu hanesan, i ‘*dai*’ nia signifikadu mos atu hanesan ‘*to’o*’. (‘*Bi’i ai*’ dehan ‘titiriik’).

Lia fuan nee balu uza loro-loron, balu uza so iha poezia deit. Sinominu barak loos nebee ita hetan iha Tetun Terik halo lingua nee riku. Nunee mak foin bele halo poezia nebee furak ho kapaas.

96. Tersa 21 Junhu 2005

Ho Tetun Terik, bainhira ita koalia ba nain sira, ita uza lia fuan ketak, ba ema baibain, lia fuan ketak. Por ezemplu, ita konvida nain sira ‘*hatodan-an*’, maibee ema baibain ‘*tuur*’. Ita akompanha ema baibain, maibee nain sira, ita ‘*hamaan*’ (halo kamaan). Ema baibain ‘*toba*’, nain sira ‘*halolo knotak*’. Too mate mos, nain sira ‘*hasa’e-an*’ fali.

Atu haraik-an iha ema boot nia oin, ema Tetun Terik mos uza lia fuan seluk. Por ezemplu ema bele foo etu ba bainaka, maibee dehan buat nee ‘*akar ho maek*’ fali. Sira tuur, maibee dehan sira ‘*hoku*’ (hanesan animal) fali. Nunee, hetan sinonimu (*kata searti*) barak, balu hodi haboot ema seluk, balu hodi haraik-an.

Tetun Dili laduun distingi ona nain sira ho atan sira hanesan nee. Maibee iha nee mos ita uza lia fuan balu hodi haraik-an. Por ezemplu, dala ruma ema prepara hahaan oi-oin mesak diak deit, depois konvida bainaka sira atu ‘*hemu bee manas*’.

21. Sentimentu

97. Sesta 24 Junhu 2005

Ita rona ho tilun, haree ho matan, horon ho inus. Ita senti tristi ka kontenti ho saida? Ita senti domin ka odi ho saida? Kona ba ida nee, lingua ida-idak iha nia resposta rasik.

Ho Tetun, ita nia laran mak tristi, ita nia laran mak kontenti, i ema rai odi iha laran.

Ho Portuges ho Ingles, sentimentu nee nia huun mak ita nia fuan fali (Portuges *coração*, Ingles *heart*). Por ezemplu, se karik ita nia oan fila kotuk mai ita, ho Ingles bele dehan ‘it breaks my heart’ (‘nee fera hau nia fuan’), ho Tetun karik, ‘*halo hau laran dodok*’. I kuandu ema ‘foo laran tomak’ ba nia nia servisu, ho Portuges bele dehan nia servisu ‘de todo o coração’. Ho Ingles mos nia servisu ‘whole-heartedly’ (‘ho fuan tomak’).

Ho lian Indonezia oin seluk fali. Kompara tok Tetun ‘*laran susar*’ ho lian Indonezia ‘sakit hati’ (‘aten moras’). I ‘*laran tomak*’ bele dehan ‘*sepenuh hati*’ (‘aten nakonu’). Nunee, ho lian Indonezia, sentimentu nia ‘fatin’ mak ita nia aten.

98. Tersa 28 Junhu 2005

Horiseik ita haree katak ho Tetun ita senti ho ita nia laran, Portuges ho Ingles senti ho fuan (*coração, heart*), i lian Indonezia ho aten (*hati*). Bainhira ita koalia kona ba ema nia laran diak ka aat mos hanesan. Ezemplu ida mak ‘*laran diak*’. Ho Portuges bele dehan ema nee ‘de bom coração’ (‘ho fuan diak’), ho Ingles ‘good-hearted’ (‘fuan diak’), ho lian Indonezia ‘baik hati’ (‘aten diak’).

Ida nebee mak loos? Ita nia sentimentu ho laran diak iha nebee loos? Iha laran ka, fuan ka, aten ka, fatin seluk ka? Nee pergunta mediku ida, i ema matenek sira sei halo hela peskiza kona ba ida nee. Maske nunee, ita hatene ona katak fuan nia funsaun mak bomba raan, laos senti kontenti ka triste. I ita nia aten mos la bele senti laran moras. Maibee, bainhira ita koalia kona ba ema nebee laran kontenti ka laran moras, see mak interese ba realidade mediku nee?! La iha! Ita koalia tuir regra lingua nian, laos tuir buat nebee mak doutor sira estuda.

99. Sesta 1 Julhu 2005

Ho Tetun ita baibain senti ho ita nia laran; hanesan ‘*laran susar*’, ‘*laran haksolok*’ ka ‘*laran kanek*’. Maibee bainhira koalia kona ba barani, ita temi ‘*aten*’ fali: ema balu ‘*aten barani*’, balu ‘*aten fraku*’. Tuir linguista konta mai hau, se ita estuda lingua hotu-hotu iha rejiaun nee, balu halo sentimentu nia huun mak iha ita nia ‘laran’, restu iha ita nia ‘aten’. Iha Europa, sentimentu nia huun mak ita nia ‘fuan’, iha rejiaun nee lae.

Maibee Tetun Dili oin seluk. Iha nee, ita bele duni senti ho ita nia fuan. Hanoin tok: ema bele ‘*fuan moras*’, ‘*fuan toos*’, ka ‘*fuan tuk-tuku*’. Tansaa mak ho Tetun Dili ita bele senti ho ita nia fuan, maibee Tetun Terik ho lingua selu-seluk iha rejiaun ida nee la bele? Nee tanba influensia (*pengaruh*) Portuges nian ba Tetun Dili makaas duni. Bainhira ita dehan ema ruma ‘*fuan kanek*’, ita uza lia fuan Tetun orijinal nian, maibee uza ho signifikadu Portuges fali. Tanba ho Tetun orijinal, ita nia fuan so buat nebee bomba raan, maibee ho Portuges, ema nia ‘*coração*’ laos deit buat ida ke bomba raan, maibee mos huun sentimentu nian. Nunee Tetun Dili empresta laos lia fuan deit hosi Portuges, maibee empresta mos ideia.

22. Negativu

100. 12 Julhu 2005

Ho Tetun, ita bele uza lia fuan ‘*la*’ hodi halo negativu, hanesan ‘*la diak*’, ‘*la moos*’ ho ‘*la baa*’. Kuandu ita haree ba nia signifikadu (*arti*), ita bele dehan ‘*la*’ nee lia fuan ketak ida, ho nia signifikadu rasik.

Maibee lia fuan nee sempre hamriik iha verbu ka adjetivu nia oin; la bele hamriik mesak deit. Bainhira ita rona ema koalia, ‘*la*’ nee liga makaas ho lia fuan tuir mai, ho sadere ba lia fuan nee. Nunee, ema balu hakarak hakerek ‘*la*’ hamutuk ho lia fuan tuir mai, hanesan ‘*ladiak*’ ka ‘*labele*’. Ho mos, dala ruma estranjeiru nebee foin komesa aprende Tetun, hanoin katak ‘*la*’ nee hola parte iha lia fuan tuir mai. Por ezemplu, uluk ema ida husu hau, ‘What does *labaa* mean?’ (‘*Labaa*’ dehan saida?) Kleur mak foin hau hanoin hetan ‘Oo, nee ‘*la baa*’!’

Tanba lia fuan ‘*la*’ la bele hamriik mesak, ita la bele dada halo naruk, i la bele koaliala halo forti. Por ezemplu, ita la bele hakilar ‘LA! Hau LA foti!’. Bainhira hakarak koaliala ho forsa, ita uza ‘*laos*’ fali, hanesan ‘*LAOS! LAOS hau mak foti!*’.

101. 15 Julhu 2005 sesta

Horiseik ita haree katak lia fuan ‘*la*’ nunka hamriik mesak. Nunee, kuandu ema husu ‘*Istoria nee loos ka?*’, ita la bele hataan deit ‘*La!*’ Kuandu hamriik mesak hanesan nee, ita tenki uza ‘*lae*’ fali. Nunee mos, ita husu ‘*Diak ka lae?*’, laos ‘*Diak ka la?*’! Tanba ‘*la*’ sempre hamriik iha lia fuan seluk nia oin, la bele tau ikus hanesan nee.

‘*Lae*’ nee kontrariu fali. Lia fuan nee bele hamriik mesak, maibee la bele uza hodi nega verbu tuir mai. Ita bele dehan ‘*Lae, hau la baa*’, maibee la bele dehan ‘*Hau lae baa.*’

Tuir Tetun nain sira nia hanoin, diferensa nee normal. Ema Ingles mos, senti nee normal, tanba ‘*la*’ tradus ho ‘not’, ho ‘*lae*’ mak ‘no’. Por ezemplu ‘*Lae, nee la diak*’ dehan ‘No, this is not good’.

Maibee ho lingua barak, ‘*la*’ ho ‘*lae*’ hanesan. Por ezemplu, ho Portuges, rua nee tradus ho ‘*não*’. Ho lian Indonezia tradus ho ‘tidak’ ka ‘bukan’. Hanesan nee, lingua ida-idak iha nia estrutura rasik.

102. 20 Julhu 2005 kuarta

Ita hatene katak *la* bele hamriik nudar lia fuan mesak, hanesan ‘*la importante*’; iha nee, ‘*la*’ iha nia signifikadu ketak, ‘*importante*’ iha nian ketak. Tanba nee mak ita hakerek ‘*la*’ ho ‘*importante*’ keta-ketak.

Maibee oinsaa ‘*lakohi*’? Ita rekonhese katak ‘*la*’ dehan ‘tidak’ ka ‘*não*’. Nunee ita bele siik katak lia fuan nee kompostu (*kata majemu*), ho signifikadu ‘*tidak koho*’. Maibee ‘*koho*’ dehan saida? La iha: ‘*koho*’ mesak deit la iha. Hanoin tok ‘*lalikan*’ (ka ‘*lalika*’) ho ‘*laos*’. Lia fuan rua nee mos negativu. Dala barak ‘*lalikan*’ atu hanesan ‘*la bele*’, hodi bandu ema la bele halo buat ruma. No ‘*laos*’ atu hanesan ‘*la*’. Maibee ‘*likan*’ ho ‘*os*’ la iha signifikadu ida. ‘*Laduun*’ mos hanesan; ‘*laduun boot*’ dehan ‘*boot uitoan*’. Maibee ‘*duun*’ mesak deit la iha. (Lia fuan ‘*duun*’ ida iha, maibee ho signifikadu oin seluk liu, nebee la iha ligasaun ho ‘*laduun*’: lia fuan nee atu hanesan ‘akuza’).

Nunee, lia fuan ‘*lakohi*’, ‘*lalikan*’, ‘*laos*’, ho ‘*laduun*’ nee, hotu-hotu iha estrutura kompostu nian, maibee so parte primeiru (‘*la*’) mak lia fuan, parte ikus la bele hamriik mesak. Oinsaa mak lia fuan hanesan nee bele mosu? Keta uluk ‘*koho*’ ho ‘*likan*’ lia fuan karik, nebee agora lakon tiha ona? Hau la hatene. Bei-ala sira mak hatene.

103. 23 Julhu 2005 sabadu

Bainhira ema koaliala halimar, ita rona beibeik fraze hanesan ‘*Hau la kole ida*’, ‘*Hau lakohi baa ida.*’ Iha nee, ita halo negativu, depois aumenta ‘*ida*’ iha kotuk. ‘*Ida*’ nee mosu ho negativu oi-oin, por ezemplu hamutuk ho ‘*la*’, ‘*lakohi*’, ‘*nunka*’, ‘*seidauk*’ ho ‘*lae*’. Ezemplu tan mak nee: ‘*Hau nunka mama ida*’. ‘*Ami seidauk hemu ida.*’ ‘*Lae ida!*’

Maske ita rona beibeik ema koaliala ‘*ida*’ hanesan nee, ita nunka haree ema hakerek ‘*la baa ida*’, ka ‘*seidauk hemu ida*’. Ema senti katak estrutura ida nee so para koaliala deit, la bele hakerek. Tanba saa mak ema lakohi hakerek? Dala ruma tanba estrutura nee la moosu iha Tetun Terik, i Portuges mos la iha. Ho Tetun Terik ita bele dehan ‘*Nia la baa*’, maibee ‘*Nia la baa ida*’, hau seidauk rona, i seidauk haree iha disionariu ho gramatika Tetun Terik nian. Nunee, maske ema barak la hatene Tetun Terik, ita hakerek negativu tuir nafatin regra Tetun Terik nian.

104. 26 Julhu 2005 tersa

Horiseik ita haree katak ho Tetun Dili, ema dala barak aumenta ‘*ida*’ ba fraze negativu badak, hanesan ‘*Lae ida! Hau la baa ida!*’ Lia fuan ‘*ida*’ hanesan nee, mosu hosi nebee mai?

Lia fuan no estrutura Tetun Dili nian, barak liu ita hetan hosi Tetun Terik, ou se lae hosi Portuges. Maibee tuir hau rona, Tetun Terik la uza ‘*ida*’ hanesan nee. Ho Portuges mos, ema la dehan ‘*Eu não vou um!*’ Nunee,

'*ida*' iha nee laos tradusaun hosi Portuges. Lian Indonezia mos la koalia hanesan nee; ita la rona '*Saya tidak pergi satu*'.

Se nunee, ema Tetun Dili rasik mak inventa estrutura nee karik, dezde uluk kedas. Oinsaa mak nee bele mosu? Hau la bele haene lo-loos, maibee hau siik deit hanesan nee: Se karik ema dehan ita fuma, ita bele nega '*Hau la fuma sigaru ida*', nee dehan katak, sigaru ida mos hau la fuma. '*Ida*' iha nee, sei iha signifikadu '1' (*um, satu*). Nunee mos, '*Hau la iha alin ida*', nee dehan katak, alin ida mos la iha. Depois, ema rona estrutura nee beibeik, neineik neineik ema balu komesa hanoin katak fraze negativu rona diak liu se ita aumenta '*ida*' iha kotuk. Kuandu halakon tiha objetu mos, sira kontinua uza '*ida*'; nunee, sira komesa hatete '*Hau la fuma ida*', i '*Hau la baa ida*', maske '*ida*' iha nee laduun iha signifikadu ona.

Tuir maluk sira nia hanoin, oinsaa? Dala ruma akontese hanesan nee ka, mosu tuir dalan seluk? Se ita boot sira hatene karik, favor foo hatene mai hau!

105. 29 Julhu 2005 sesta

Lia fuan '*sei*' dehan saida? Nee depende, tanba '*sei*' nee oin rua. Ida hatudu futuru. Se ita promete dehan '*Hau sei ajuda duni*', nee dehan katak, iha futuru oin mai ita promete atu ajuda. Maibee, kuandu ita hatete '*Hein lai, alin sei halo hela kafe*', prosesu halo kafe nee lao daudauk. '*Nia sei halo kafe*', bele iha signifikadu rua. Bele orsida mak nia halo, bele mos agora daudauk mak nia halo hela kafe.

'*Sei*' nia kontrariu saida? Ida-idak iha nia kontrariu rasik. Atu nega ida futuru nian, ita uza '*sei la*'. Por ezemplu, '*Hau sei la ajuda o*', koalia kona ba aban-bainrua, iha futuru mak hau la ajuda. Maibee iha mos negativu ida seluk, mak '*seidauk*'. '*Hau seidauk halo kafe*', hatudu katak too agora hau la prepara kafe, maibee ema bele hanoin katak orsida hau sei halo duni.

Nunee, maske '*sei*' ida futuru nian ho '*sei*' ida 'prosesu hela' nian, rona hanesan, ida-idak iha nia signifikadu rasik, ho ida-idak iha nia negativu rasik.

23. Substantivu abstratu

106. 2/8/2005 tersa

'*Rai nee luan.*' Iha nee, '*luan*' adjetivu (*kata sifat*) ida nebee deskreve rai nee: rai nee oinsaa? Ita bele mos uza '*luan*' nudar substantivu (*kata benda*) fali. Por ezemplu, ita bele husu "*Rai nee nia naruk metru hira? Nia luan metru hira?*" Iha nee, ita la hatete katak rai nee naruk duni, ho luan duni; ita husu deit kona ba nia medida. Nunee, ita haree katak '*luan*' bele adjetivu, bele mos substantivu. Nunee mos adjetivu ho verbu seluk ita bele uza nudar substantivu. Por ezemplu, ema balu nebee '*terus*' konta sai sira nia '*terus*' ho '*susar*' hotu. Bainhira desizaun ida iha aspetu balu nebee '*diak*' ho balu nebee '*aat*', ita bele tetu nia '*diak*' (vantajen) ho nia '*aat*' (desvantajen) sira nee.

Ho Tetun Terik oin seluk fali. Hodi halo adjetivu sai substantivu, ita repete letra primeiru, depois tau 'a', depois mak tau adjetivu. Por ezemplu, ita bele dehan buat ruma nee '*boot*', maibee ita sukat buat nee nia '*baboot*' (medida). Ita bele sukat ai nia '*nanaruk*' (*panjangnya*), no tetu buat ruma nia '*tatodan*' (*beratnya*). Kuandu ita hanoin ema ruma '*di'ak*', ita bele hahii nia '*dadi'ak*' (kualidade diak nian, *kebaikan*).

107. 6/8/2005 sabadu

Baibain, hodi koalia kona ba prosesu, ita uza verbu; ho lian Indonezia bolu 'kata kerja' tanba verbu barak koalia kona ba buat ruma nebee ita halo, hanesan '*tein*', '*lao*' ka '*tanis*'. Atu koalia kona ba sasaan, ita uza substantivu; ho lian Indonezia dehan 'kata benda' tanba substantivu barak mak sasaan nia naran; hanesan '*meza*', '*paun*' ho '*surat*'.

Agora analiza tok fraze tuir mai: '*Kolaborasaun entre organizasaun rua nee diak tebe-tebes.*' Iha nee, '*kolaborasaun*' koalia kona ba prosesu servisu hamutuk, maibee lia fuan nee substantivu fali, laos verbu. Lia

fuan hanesan nee ita bele bolu ‘*substantivu abstratu*’, nee dehan katak, nia funsaun hanesan substantivu, maibee refere ba prosesu ka kualidade ruma, laos ba buat ruma nebee ita bele haree.

Substantivu abstratu hanesan nee laduun mosu iha ita nia koalia loro-loron. Maibee, kuandu ema hakerek iha kontestu formal ka akademiku, bele mosu barak liu.

108. 9/8/2005 tersa

Horiseik ita haree katak, iha kontestu formal, ita dala ruma uza substantivu hodi koalia kona ba prosesu; por ezemplu ita bele uza ‘*kolaborasaun*’ hodi koalia kona ba prosesu servisu hamutuk nian. Ezemplu tan mak nee: ‘*Investigasaun*’ hanesan prosesu investiga ka buka hatene. ‘*Distribuisaun*’ hanesan prosesu distribui ka fahe sasaan. Bainhira ita halo ‘*revizaun*’, ita haree fila fali. Bainhira ita halo ‘*orasaun*’, ita reza ka harohan.

Maluk sira haree ona karik: substantivu abstratu ohin nee, foti hotu hosi Portuges. Nee tanba substantivu abstratu ho Tetun orijinal, laduun barak.

Ita mos bele haree katak, substantivu abstratu balu, so ema eskola mak uza. Maibee se ita uza verbu fali, sira nebee nunka eskola moos kompriende lailais. Por ezemplu, iha relatoriu ruma, ita bele hakerek kona ba ‘*distribuisaun karau*’. Maibee bainhira ita hatoo fali informasaun nee ba povu nebee la eskola, diak liu uza verbu fali, hanesan ‘*fahe karau*’. Nunee mos, substantivu ‘*kolaborasaun*’ hanesan termu ema boot nian, maibee verbu ‘*servisu hamutuk*’ lia fuan baibain, nebee labarik sira mos kompriende.

109. 12/8/2005 Sesta

Se karik ita nia maluk Marta ‘*desidi*’ atu sai hosi eskola hodi kaben, dala ruma ita kontenti ho nia ‘*desizaun*’ nee, bele mos ita la konkorda. ‘*Desidi*’ ho ‘*desizaun*’ atu hanesan, maibee diferensa entre lia fuan rua nee importante.

‘*Desidi*’ nee verbu (kata kerja). Baibain verbu iha sujeitu, hodi foo sai see mak halo. Ita bele dehan ‘*Maria desidi atu sai hosi eskola*’, ka ‘*Senhor Bernardo desidi atu fila ba Brazil*.’ Se hau hatete deit ‘*Desidi atu fila ba Brazil*’, fraze nee la kompletu. Desizaun atu fila ba Brazil nee, ema ruma mak foti – laos mesak mosu deit. Maibee ‘*desizaun*’ oin seluk. Por ezemplu, ita bele dehan ‘*Nee desizaun politika*’, ka ‘*Desizaun nee sei iha impaktu negativu*’. Iha nee ita la foo sai see mak foti desizaun nee.

Nunee ita haree katak bainhira ita uza substantivu hodi koalia kona ba prosesu, ita bele nonook kona ba see mak halo.

110. 16/8/2005 Tersa

Horiseik ita haree katak ‘*desidi*’ ho ‘*desizaun*’ atu hanesan, maibee la hanesan. ‘*Desidi*’ verbu, maibee, ‘*desizaun*’ substantivu (kata benda). Diferensa nee iha impaktu boot. Baibain ita uza substantivu hodi koalia kona ba sasaan. Maibee iha nee ita uza hodi koalia kona ba prosesu fali. Ita hatene katak desizaun nee laos sasaan, maibee haree tok buat balu nebee hanesan:

Ita bele ‘*foti*’ ka ‘*hola*’ desizaun, maske baibain ita ‘*foti*’ sasaan ka buat seluk ruma; por ezemplu ita ‘*foti fatuk*’, ka ‘*foti matan*’.

Ita mos bele koalia kona ba ‘*Maria nia desizaun*’ hanesan fali ita koalia kona ba ‘*Maria nia livru*’. Ita koalia kona ba nia desizaun hanesan fali nia sasaan ruma.

Desizaun mos hanesan sasaan, tanba bele sura. Por ezemplu, ‘*Organizasaun nee nia desizaun barak hau la simu, maibee ida nee, diak*.’ Iha nee, ita koalia kona ba desizaun nebee barak, hanesan fali buat ruma nebee barak.

111. 19/8/05 Sabadu

Ita bele ‘*investiga*’ problema ruma, bele mos ‘*halo investigasaun*’. Nunee mos, ita bele ‘*jura*’ ka ‘*halo juramentu*’, ‘*reabilita*’ uma, ka ‘*halo reabilitasaun*’. Iha ezemplu hirak nee, Tetun uza oin rua hodi koalia kona ba prosesu ruma. Ita empresta verbu hosi Portuges, hanesan ‘*investiga*’. Maibee ita mos tau ‘*halo*’ hamutuk ho substantivu Portuges ida, hanesan ‘*halo investigasaun*’.

Agora hanoin tok: Ita *'halo orasaun'*, maibee verbu Portuges *'orar'* hau seidauk rona ho Tetun. Ita rona *'halo planu'*, maibee Portuges nia verbu *'planear'* lae. Nunee mos, substantivu *'rekonsiliaisaun'* baibain ona ho Tetun, maibee verbu Portuges *'reconciliar'* lae. Iha ezemplu barak hanesan nee: ita *'halo peskiza'* envezde *'pesquisar'*, no *'halo kompras'* envezde *'comprar'*. Maluk sira rasik bele hetan ezemplu tan karik.

112. 24/8/05 Kuarta

Horiseik ita haree katak dala barak Tetun empresta substantivu *'orasaun'* hosi Portuges, maibee la empresta nia verbu *'orar'*, ita empresta *'manifestasaun'* hodi koalia kona ba *'demo'*, maibee la empresta nia verbu *'manifestar'*. Tanba saa mak ita la empresta verbu hirak nee hosi Portuges? Tanba saa mak ita empresta fali substantivu abstratu, depois uza *'halo'* hodi halo verbu, hanesan *'halo manifestasaun'* ho *'halo limpeza'*? Hau la hatene. Se maluk sira iha ideia ruma, favor haruka mai!

Lia fuan hanesan *'halo manifestasaun'* ho *'halo kontratu'* sai hanesan diferenca boot ida entre Tetun Terik ho Tetun Dili. Tetun Terik laduun uza substantivu abstratu, i la uza *'halo'* ho substantivu abstratu hodi koalia kona ba prosesu hanesan nee. Tetun Dili, estrutura ida nee mosu beibeik. No kuaze substantivu hotu-hotu nebee ita uza iha estrutura nee, ita foti hosi Portuges.

113. 26/8/05 Sesta

Horiseik ita haree katak Tetun halo verbu barak hosi *'halo'* hamutuk ho substantivu Portuges ida, hanesan *'halo manutensaun'* ho *'halo masajen'*.

Dala ruma mos, ita empresta substantivu hosi Portuges, depois uza nudar verbu fali, maske la uza *'halo'*. Ezemplu ida mak *'kontratu'*. Ho Portuges, ida nee substantivu, maibee ho Tetun, ema mos halo ba verbu. Por ezemplu, *'Sira kontratu fahi ida'*. Ida tan mak *'bomba'*. Ho Portuges, lia fuan nee refere ba buat ruma; ho Tetun, bele mos verbu; nunee ita bele *'bomba bee'* ka *'bomba rai'*.

Substantivu Portuges balu, ema balu uza nudar verbu, maibee ema seluk lae. Ezemplu ida mak *'planu'*. Ema balu halo lia fuan nee ba verbu, hanesan *'Nia planu atu naok'*. Maibee ema barak la simu; tuir sira nia hanoin, lia fuan *'planu'* so substantivu deit, nia verbu mak *'halo planu'*. Tuir maluk sira nia hanoin, oinsaa? Ita bele muda substantivu Portuges nee ba verbu ka lae?

24. Nasaun nia naran

114. 11 Oct 2005 Tersa

Ita bele troka nasaun seluk nia naran hodi hakerek tuir Tetun ka lae? Por ezemplu, diak liu ita hakerek *'Olanda'* tuir Tetun ka *'Holanda'* tuir Portuges? Se ita atu hakerek tuir Portuges, nusaa mak la hakerek *'Holland'* tuir ema Olanda nia hakerek rasik?

Ita razaun diak ida mak halo Portuges la hakerek *'Holland'* tuir orijinal. Hakerek rai nia naran hanesan nee la kona ho regra Portuges nian. Tanba Portuges la iha *'l'* dobradu, no la iha lia fuan ho letra *'d'* ikus. Nunee mak ho Portuges ita hakerek *'Holanda'*.

Se Portuges iha direitu atu troka rai nia naran para tuir regra Portuges nian, entaun ho Tetun ita mos bele hakerek tuir regra Tetun nian. Tanba nee mak ita hakerek *'Olanda'*, laos *'Holanda'*.

Sorti loos ita la presiza hakerek nasaun nia naran tuir orijinal. Se lae, ita atu hakerek *'Xina'* ka *'Japaun'* oinsaa?! Tanba sira nia letra oin seluk, halo ita lee la hetan.

115. 14 Oct 2005 Sesta

Horiseik ita haree katak, lingua ida-idak hakerek nasaun seluk nia naran tuir ita nia lingua rasik. Tanba nee mak ita hakerek *'Xina'* ho Tetun, *'China'* ho Portuges ho Ingles, no *'Cina'* ho lian Indonezia. Ita hakerek *'Japaun'* ho Tetun, *'Japão'* ho Portuges, no *'Japan'* ho Ingles. Tuir regra nee, ho Tetun ita tenki hakerek ita nia rai vizinhu nia naran *'Indonezia'* (ho *'z'*), laos *'Indonesia'* (ho *'s'*), tanba ita rona *'z'*, laos *'s'*.

Ba nasaun Xina ho Indonezia, ita lee nia naran ho lian Tetun, Portuges, Ingles, ka Indonezia, rona maizoumenus hanesan. So hakerek mak la hanesan.

Maibee nasaun balu, iha naran oi-oin duni. Haree tok naran tuir mai; hotu-hotu temi nasaun ida deit: ‘*Alemanha*’ ho Portuges, ‘*Allemagne*’ ho lian Fransa (*Perancis*), ‘*Germany*’ ho Ingles, ‘*Jerman*’ ho lian Indonezia, ho ‘*Duitsland*’ ho lian Olanda. Naran hirak nee la tuir orijinal. Ema rai nee rasik bolu sira nia rain ‘*Deutschland*’!

25. Metafora

116. 25 Out 2005 Tersa

Lia fuan ‘*boot*’ dehan saida? Ita hatene katak lia fuan nee hatudu liu-liu ba buat ruma nia medida. Ita bele uza metru hodi sukat ema nia uma, para hatene uma nee boot oinsaa, ka kiik oinsaa. Nunee mos, ita bele haree ho matan deit katak ema balu isin boot, balu isin kiik, kareta balu boot liu, balu kiik liu.

Ema mos bele ‘*ema boot*’ ka ‘*ema kiik*’. Maibee iha nee ita la koalia kona ba sira nia isin lolon. Ita la bele uza metru hodi sukat ema nee boot ka kiik. Lae! Nia ‘*boot*’ tanba nia status ka pozisaun, laos tanba nia isin lolon. Iha nee ita uza lia fuan hosi area fiziku ka isin lolon nian, hodi koalia kona ba buat ida nebee abstratu (*abstrak*), hanesan status. Bainhira ita uza lia fuan hanesan nee, ho Portuges ema dehan ita uza ‘*metafora*’.

Iha ita nia vida loro-loron, ita uza metafora barak. Liu hosi metafora, ita kompara buat abstratu ho buat fiziku (nebee ita bele haree ho kaer). Iha semana ida-rua oin mai, ita sei haree metafora oi-oin.

117. 8 Nov Kuartu

Horiseik ita haree katak ‘*boot*’ hatudu liu-liu ba buat ruma nia medida, maibee ita mos uza lia fuan nee hodi koalia kona ba status ka pozisaun. Nunee, ‘*ema boot*’ tuur iha kadeira, povu baibain ‘*ema kiik*’. ‘*Ema boot*’ nia kontariu ‘*ema kiik*’. Maibee lia fuan ‘*ema boot*’ ema balu halo badak, hanesan ‘*emboot*’. ‘*Ema kiik*’ la bele halo badak; ‘*emkiik*’ ita la rona.

Iha tan diferensa ida. Ita bele uza ‘*ema boot*’ hodi hatudu ba ema nebee laos labarik ona (Portuges dehan *adultu*, lian Indonezia *dewasa*). Nia ‘*boot*’ tanba nia idade, laos deit tanba nia status iha komunnidade nia laran. Ida nee la bele halo badak; la bele tradus *adultu* ka *dewasa* halo ‘*emboot*’. I nia kontrariu baibain ‘*labarik*’; ita laduun uza ‘*ema kiik*’ hodi hatudu ba labarik sira.

Labarik tinan sia seidaok sai ‘*ema boot*’. Maibee nia inan-aman bele hatete katak labarik nee ‘*boot ona*’. Maluk sira bele haree karik, dala barak lia fuan loro-loron nian hanesan ‘*boot*’ ho ‘*kiik*’ mak halo estranjeiru sira nebee aprende Tetun senti konfuzauun *boot*!

118. 10 Nov 2005 Sesta

Dala barak ita uza ‘*boot*’ hodi hatudu ba status ka pozisaun. Por ezemplu, ‘*ita*’ hatudu respeitu, maibee ‘*ita boot*’ foo respeitu liu tan. Se karik ema ‘*naran boot*’, entaun ema barak konhese. Iha familia laran, ema nebee ‘*boot*’ moris uluk, ida ‘*kiik*’ mosu ikus. Nunee ita nia ‘*amaa boot*’ moris uluk, depois mak ‘*amaa kiik*’. Ema hola uluk nia ‘*feen boot*’, depois mak foin nia ‘*feen kiik*’. Ita nia ‘*maun boot*’ mak moris uluk. Maibee maun ida nebee moris ikus, ita la bolu ‘*maun kiik*’.

Iha buat barak tan mak ‘*boot*’, maski ita la bele sukat ho metru. Ita bolu Natal ho Paskua ‘*loron boot*’, tanba importante liu. ‘*Kalan boot*’ oin seluk fali. Laos kalan boot tanba importante, maibee karik tanba nakukun liu, i kalan lo-loos. Ema balu ‘*eskola boot*’, too nivel aas. Udan ho anin bele ‘*boot*’. Ema nebee ‘*ibun boot*’ bele iha ibun ida nebee boot ka kiik, maibee uza ibun nee demais!

119. 16/11/2005 Kuartu

Bainhira ema koalia kona ba fatin-fatin iha uma huun, ita baibain rona ‘*iha uma kotuk*’, ‘*iha uma oin*’, no ‘*iha uma sorin*’. Nunee ita kompara uma ho ema nia isin lolon. Ita ema iha oin ho kotuk ho sorin; ita halo uma mos hanesan. Laos uma deit mak iha ‘*oin*’ ho ‘*kotuk*’. Televizaun, livru, ho buat barak tan mos iha. Maibee iha mos buat barak mak la iha. Por ezemplu, ita la koalia kona ba ai huun nia oin ho kotuk. (Kona ba ida nee, Tetun ho

Ingles la hanesan. Ho Ingles, ita bele dehan buat hotu-hotu iha ‘*oin*’ ho ‘*kotuk*’. Ho Ingles, ai huun nia oin (‘in front of the tree’) mak iha sorin ida nebee besik liu ita, ho nia kotuk (‘behind the tree’) mak nia sorin ba!

Buat balu iha ‘*sorin*’, maibee la iha ‘*oin*’ ka ‘*kotuk*’. Por ezemplu, ita koalia kona ba mota ho tasi nia ‘*sorin mai*’ ho ‘*sorin ba*’, maibee ‘*tasi oin*’ la iha. Dala barak mos ema dehan deit ‘*Nia baa sorin*’, maibee la hatete sorin saida nian mak nee.

120. 19/11/2005 Sabadu

Horiseik ita haree katak uma iha oin, kotuk ho sorin. Nunee ita koalia kona ba uma hanesan fali ita koalia kona ba ema nia isin lolon. Maibee ita la bele kompara uma tomak nee hanesan ema nia isin lolon. Por ezemplu, uma leten ita la kompara ho ema nia ulun; hau seidauk rona ‘*iha uma ulun*’, saa tan ‘*uma fuuk*’. No uma okos ita la kompara ho ain.

Mota, oin seluk fali. Bee mota nian suli hosi ‘*mota ulun*’ too ‘*mota ain*’, no ema hela iha mota nia ‘*sorin*’ ka ninin. Nunee ita kompara mota ho ema, nebee iha ‘*ulun*’, ‘*ain*’ ho ‘*sorin*’. (Maibee mota nia ‘*oin*’ ho ‘*kotuk*’ la iha.)

Kona ba rai Timor, ita koalia kona ba ‘*rai ulun*’ ho ‘*rai ikun*’. Nunee ita kompara Timor ho lafaek ida. (Se kompara ho ema karik, entaun Timor iha ‘*rai ulun*’ ho ‘*rai ain*’, maibee ida nee ita la rona.)

Nunee ita haree katak, lia fuan nebee ita baibain uza hodi koalia kona ba ema nia isin lolon, ita mos uza hodi koalia kona ba uma, mota, ho buat selu-seluk tan. Maibee buat balu ita koalia ‘*oin*’ ho ‘*kotuk*’, no balu ita temi ‘*ulun*’ ho ‘*ain*’.

121. 23/11/2005 Kuarta

Ita koalia kona ba ema ho uma nia ‘*oin*’ ho ‘*kotuk*’. Lia fuan rua nee ita mos uza hodi koalia kona ba tempu. Hanoin tok ezemplu tuir mai: ‘*tinan kotuk*’, ‘*tinan oin*’, ‘*Nia mai iha Sabadu kotuk*’, ‘*Semana oin mak hau tama servisu*’. Hanesan nee, ita uza lia fuan ‘*kotuk*’ hodi koalia kona ba tempu nebee liu tiha, no ‘*oin*’ ba tempu nebee sei iha futuru. Ita bele koalia nunee, tanba ita kompara ho ema nebee lao hosi buat nebee liu tiha (nebee iha ita nia kotuk), hodi baa too buat nebee seidauk too mai (nebee sei iha ita nia oin). Ezemplu rua tan mak ‘*Ita la bele haree ba kotuk deit*’, no ‘*See mak atu lori institutu nee ba oin?*’

Lia fuan ‘*oin*’ nee laos koalia kona ba futuru deit. Ema balu mos uza hodi koalia kona ba futuru ida ke diak liu kompara ho agora. Nunee, sira dehan ‘*Ita hakarak lao ba oin nafatin*’. Sira hakarak laos deit atu lao ba iha aban-bainrua, maibee atu lao ba iha situasaun nebee diak liu duke agora. Afinal ita hotu-hotu hein katak Timor nia tempu ‘*ba oin*’ sei diak liu duke nia tempu ‘*ba kotuk*’.

122. 30/11/2005 Kuarta

Agora daudauk ita rona ema barak dehan sira atu ‘*harii*’ buat ruma. Lia fuan nee nia signifikadu baziku mak ‘halo hamriik’. Por ezemplu, bainhira ita harii uma, ita halo uma foun ida hamriik iha fatin. Bainhira ita harii ai riin, ai riin nee hamriik loos. Hau siik katak lia fuan ‘*harii*’ nia huun mak ‘*riin*’. ‘*Ha*’ iha oin nee prefiksu (*awalan*) ida nebee halo verbu tranzitivu; nia signifikadu atu hanesan ‘*halo*’. Nunee mos ‘*hamriik*’; ‘*ham*’ iha oin halo verbu intransitivu.

Ita bele harii ai riin ho uma. Maibee ita mos bele harii buat barak nebee ita la bele haree ho matan, hanesan demokrasia, ka sistema edukasaun foun, ka instituisaun ruma. Nunee, ita kompara buat sira nee ho uma ida. Bainhira ita koalia kona ba ‘*harii sistema edukasaun*’, nee dehan katak sistema ida nee uluk la iha, agora mak ita kria. Kuandu ita harii organisaun ruma, nee hatudu katak uluk organisaun nee la iha, agora mak ita halo.

Hanesan nee, lia fuan nebee tuir lo-loos koalia kona ba sasaan nebee ita bele haree ho matan, ajuda ita atu koalia fali kona ba buat abstratu. Metafora hanesan nee ajuda ita nia lian atu sai riku.

123. 12 Dez Segunda

Ita baibain uza lia fuan ‘*la bele*’ oin rua. Ida hodi bandu, hanesan ‘*La bele halai!*’, ka ‘*La bele book senhora nia pasta!*’. Ida tan hodi koalia kona ba ema nia kapasidade, hanesan ‘*Agora nia la bele halai, tanba ain naksalak*’, ka ‘*Ohin ahi mate, halo ami la bele tunu paun.*’ Ho lian Indonezia karik, signifikadu ida mak ‘tidak boleh’, ida ‘tidak bisa’. Iha fraze hirak nee, ita tau ‘*la bele*’ uluk, depois verbu seluk tuir.

Maibee, bele mos kontrariu fali, hanesan ‘*Hau halai la bele*’. Iha nee, ita tau verbu uluk, depois mak ‘*la bele*’. Bainhira ita tau ‘*la bele*’ ikus hanesan nee, ita kompriende oin seluk. Kuandu ita dehan ‘*Hau halai la bele*’, afinal hau obriga-an bele konsege halai, maibee neineik liu, la ho forsa, por ezemplu tanba bokur-teen ka isin rua. Frazee ho ‘*la bele*’ ikus hanesan nee, ita mos la bele uza hodi bandu ema la bele halo buat ruma. Por ezemplu, ita nunka bandu dehan ‘*O halai la bele!*’ Nunee, ita kompriende ‘*halai la bele*’ oin seluk, ‘*la bele halai*’, oin seluk.

124. 15 Dez 2005, Kinta

Horiseik ita haree katak ita bele tau ‘*la bele*’ uluk ka ikus, hanesan ‘*Nia la bele halai*’ ka ‘*Nia halai la bele.*’ Ita mos haree katak rua nee signifikadu la hanesan. Tetun iha verbu ida tan nebee ita bele tau ikus, mak ‘*hatene*’. Ema nebee la hatene lee ho hakerek (tanba nunka aprende), ita bele mos dehan ‘*Ema nee lee la hatene, hakerek la hatene.*’

Se karik ita tau ‘*hatene*’ uluk, ita bele esplika ho naruk buat nebee mak ema nee hatene halo. Por ezemplu, ‘*Marcelina hatene suku vestidu kazamentu ho vestidu festa nian hotu.*’ Maibee bainhira ita tau ‘*la hatene*’ ikus, baibain buat nebee mak nia la hatene, ita hatete ho badak deit, hanesan ‘*Marcelina suku la hatene.*’ Se ita koko halo naruk, hanesan ‘*Marcelina suku vestidu kazamentu ho vestidu festa nian hotu hatene*’, rona laduun diak!

Dala barak ‘*la hatene*’ hatudu katak ema nee nunka aprende halo buat nee. Ema foho barak ‘*nani la hatene*’, tanba nunka aprende. Maibee kolega balu ‘*koalia neineik la hatene*’. Nee laos tanba la aprende, maibee tanba nunka halo; sira sempre koalia lalais deit.

125. 19 Dez 2005, Segunda

Ita haree ona katak ‘*bele*’ ho ‘*hatene*’, ita bele tau ikus, hanesan ‘*Avoo lao la bele*’ ho ‘*Alberto tein la hatene.*’ Ema balu koalia hanesan nee, maibee sira la hakerek hanesan nee iha livru ka jornal ka Biblia. Ita mos la rona bainhira ema koalia ho formal, hanesan iha diskursu ruma ka reuniaun ruma. Por ezemplu, bainhira temi ema analfabetu (*buta huruf*) iha relatoriu laran ka reuniaun laran, ema dehan ‘*Sira la hatene lee*’, laos ‘*Sira lee la hatene.*’ Maibee bainhira ema koalia halimar, frazee hanesan nee dala ruma mosu duni. Tanba saa mak nee? Hau seidauk hatene, tanba saa mak frazee ho ‘*hatene*’ ikus, ema la uza iha situasaun formal. Afinal estrutura hanesan nee laos buat foun ida. Ho Tetun Terik mos iha.

Maibee realidade iha lingua hotu-hotu mak nee. Lia fuan balu, ho estrutura balu, ita nunka uza iha situasaun nebee formal. Maski lia fuan ho estrutura nee diak, maibee too agora ita uza deit hodi koalia halimar. Bele nunee mos, dala ruma aban-bainrua ita bele aproveita estrutura nee hodi hakerek, para Tetun loro-loron nian bele hariku liu tan Tetun formal nian.

126. 22 Dez 2005, Kinta

Fraze hanesan ‘*Atita suku la hatene*’, ho ‘*hatene*’ ikus, ita laduun rona. Horiseik ita haree katak, nee tanba ita la uza iha situasaun formal. Maibee iha tan buat seluk nebee halo ita laduun rona frazee hanesan nee. Nee tanba baibain ita tau ‘*hatene*’ ikus iha frazee negativu deit. Por ezemplu, se karik ita koalia ho kolega sira kona ba Tiu Afonso, nebee buka servisu iha ita nia organizasaun, ita bele hatete ‘*Tiu Afonso lee la hatene.*’ Frazee nee normal. Maibee atu derepent deit hatete ‘*Tiu Afonso lee hatene*’, nee la normal fali!

Fraze pozitivu nee bele duni uza, hanesan tuir mai: Ita nia kolega dehan ‘*Tiu Afonso la bele servisu iha nee, tanba nia la hatene lee.*’ Depois ita kontra makaas, hodi afirma ‘*Nia lee hatene!*’

Nunee ita haree katak, tau ‘*hatene*’ ikus bele, naran katak ita dehan ‘*la hatene*’ (halo frazee negativu), ou se lae ita kontra makaas buat ruma nebee ema seluk hatete.

26. Grasas a Deus

127. 4 Marsu 2006, Sabadu

‘Grasas a Deus!’ Agora daudauk lia fuan hirak nee sai beibeik hosi hau niaibun, tanba iha fulan Dezembru liu ba, hau nia kaben moras loos, agora diak tiha ona. Tanba nia moras mak durante fulan rua nia laran hau la

hakerek koluna nee, atu bele taka fali xapeu assistente enfermeira nian. Hau husu maluk sira nia kompriensaun, no hatoo mos hau nia kumprimentus tinan foun nian ba ita boot sira hotu-hotu.

‘Grasas a Deus’ dehan ‘grasa ba Maromak’. Lia fuan nee kapaas, maibee halo hau konfuzaan uitoan, tanba Nai Maromak rasik mak grasa nia huun. Nia mak hatudu grasa mai ita, laos ita mak foo ba Nia. Lia fuan ‘grasa’ nee hatudu liu-liu ba Nai Maromak nia laran diak ho domin mai ita, maske ita la merese Nia domin nee.

Nunee, tanba saa mak ita bele dehan ‘Grasas a Deus’ hodi foo sai ita nia agradesimentu boot ba Nai Maromak? Hau seidauk hatene. (Se maluk sira hatene karik, favor ida hatete mai.) Sorti ita bele uza lia fuan hirak nee, maske ita seidauk kompriende lo-loos nia huun!

27. Hakerek

128. 27 Marsu 2006, Segunda

Timor oan barak hatene koalia Tetun, maibee atu hakerek, moe fali. Sira senti katak, hakerek ho Tetun nee susar. Mai hau mos, hanesan. Iha semana nee nia laran, ita sei hanoin kona ba pergunta ida tuir mai: Tanba saa mak hakerek ho Tetun, difisil?

Razaun boot ida mak, ita seidauk toman. Ita seidauk koko di-diak hakerek ho Tetun durante tempu naruk. Maluk sira nebee uluk eskola ho lian Indonezia ka lian Portuges, aprende hakerek ho lian rua nee tinan ba tinan, hahuu hosi eskola primaria, too remata. Iha eskola, ita komesa hakerek lia fuan keta-ketak, depois fraze badak. Kleur loos foin ita hakerek istoria naruk ka hatoo ideia abstratu. Maibee tuir hau haree, ema barak nebee too agora nunka hakerek buat ida ho Tetun, hakarak atu bele uza kedan lingua nee hodi hatoo sira nia opiniaun politiku ka esplika ideia abstratu kona ba ekonomia ka lei. Nee hanesan labarik ida nebee seidauk hatene dolar, maibee hakarak halai. Maluk sira nebee hakarak hakerek ho lian Tetun, diak liu koko mos atu hakerek buat simples, hanesan surat ba kolega ka istoria badak. Foufoun ita hakerek ho sala barak mos, la buat ida, tanba ita foin hahuu dolar. Labarik sira nebee foin aprende dolar, sempre monu. Maibee se ita hakaas-an nafatin, aban-bainrua ita bele halai.

129. 29 Marsu 2006 Kuarta

Tansaa mak hakerek ho Tetun, difisil? Razaun ida mak nee: Ita hotu, bainhira aprende lee ho hakerek iha eskola, aprende ho lian seluk, hanesan Portuges ka lian Indonezia ka Ingles. Iha mundu tomak la iha ema idade boot ida mak eskola ho lian Tetun. Tanba ita toman ona hakerek ho lian seluk, dala barak ita nia liman hakerek Tetun, maibee ita nia laran hanoin nafatin ho lingua ida nebee ita uluk uza iha eskola. Por ezemplu, estudante sira agora daudauk sei estuda ho lian Indonezia. Bainhira hakerek ho Tetun, estudante balu hanoin lai fraze ida-ida ho lian Indonezia, depois tradus fali ba Tetun. Nunee sira bele obriga Tetun tuir estrutura Indonezia nian.

Labarik sira nebee foin aprende hamriik, presiza kaer buat oi-oin atu la bele monu. Nunee mos bainhira ita aprende hakerek ho lian Tetun. Ita presiza modelu oi-oin atu ita bele halo tuir. Se bele karik, ita presiza modelu ho lian Tetun, laos ho lian seluk deit. Por ezemplu, ita presiza jurnal nebee hakerek ho Tetun nebee diak, livru ho Tetun kapaas, poezia, ho kanta.

Dala ruma ita mos bele hakerek tuir ema koalia. Tanba ema balu koalia Tetun kapaas loos, maske seidauk hakerek. Iha semana ida-rua tuir mai, ita sei haree ba pergunta ida nee: Ita hakerek tuir lo-loos ita koalia, bele ka lae?

130. 1 Abril 2006 Sabadu

Ema barak koalia kapaas, maibee hakerek araska. Fasil liu, se sira bele hakerek tuir deit sira koalia. Maibee bele ka lae?

Hanoin tok ezemplu tuir mai. Iha nee, ema koalia ka, hakerek?: “*Horiseik Atoi ho Amanu lao baa pasiar iha tasi ibun*” Ita hotu hatene kedas katak ida nee, ema konta deit, laos hakerek. Oinsaa mak ita bele hatene? Liu hosi ema nia naran. Baibain ita konta istoria, la temi ema nia naran kompletu, temi deit naran sarani ka, naran uma nian ka, ‘*maun ida*’. Ita koalia, temi hanesan nee too ona. Se karik ita nia kolega sira nebee rona la hatene ita koalia kona ba see, sira mos bele husu “*Atoi ida nebee mak nee?*” Maibee hakerek, oin seluk. Bainhira ita

hakerek buat ruma formal, ita baibain uza ema nia naran kompletu. Afinal, lee nain sira la bele mai buka ita hodi husu “*Nee see?*”

131. 5 Abril 2006 Kuarta

Horiseik ita haree katak, bainhira ita koalia, dala barak ita uza ema nia naran badak deit, maibee bainhira hakerek buat ruma formal, uza naran kompletu. Kona ba fatin mos hanesan: ita la bele hakerek tuir ita koalia.

Hanoin tok istoria badak tuir mai nee. Ida nee koalia ka, hakerek?: “*Horiseik Antoni lao mai hosi nebaa. Nia mai too iha nee, derepentu xoke malu ho ema ida faan sigaru. ...*” Klaru, ida nee koalia! Bainhira ita koalia, ita bele hamriik iha fatin akontesimentu, hodi hatudu ba fatin-fatin. Ita hatete daudauk “*Antoni lao mai hosi nebaa*”, ita mos hatudu daudauk, ho ita nia liman ka oin. Nunee mak foin ema bele hatene Antoni nee lao mai hosi nebee. Se karik sira la hatene, sira mos bele husu.

Maibee hakerek oin seluk. Ema nebee lee, la hatene, “*iha nebaa*” nee, iha nebee loos! Nunee ita presiza uza lia fuan hodi hatudu ba fatin-fatin. Hanesan, ita bele hakerek “*Horiseik Antonio de Carvalho lao sai hosi fatin faan modo nian iha merkadu Comoro. Nia too iha loja Venilale Furak nian, derepentu nia xoke malu ho ema ida faan sigaru.*” Ita uza lia fuan hodi hatudu ba fatin, mak foin lee nain sira bele kompriende.

132. 18 Abril Tersa

Ita hakerek tuir lo-loos ita koalia, bele ka lae? Hanoin tok istoria tuir mai. Iha nee, senhora ida konta kona ba tempu golpe iha tinan 1975. Istorია nee, nia hakerek ka, koalia? “*Mosu golpe, servisu mos para. Servisu para, ami ida-idak halai ba foho. Halai ba foho, hau baa Ermera. Hau baa Ermera ho hau nia inan-aman.*”

Ita lee ida nee, ita hatene kedas katak istoria nee nia koalia, laos hakerek. Tanba saa? Tanba nia repete tuun-sae. Ita hakerek repete hanesan nee, ema ida la simu. Maibee koalia, bele.

Iha istoria ohin nee, lia fuan balu nebee mosu ikus liu iha fraze ida, hatete fila fali hodi loke fraze foun. Por ezemplu, senhora nee dehan “*Mosu golpe, servisu mos para.*” Depois, hodi loke fraze tuir mai, nia repete fila fali “*servisu para*”, hodi dehan, “*Servisu para, ami ida-idak halai ba foho.*” Estutura ida nee ho Ingles ema linguista sira hanaran “*ikun-ulun*”. Tanba fraze ida nia “*ikun*” ema mos repete fali hodi halo ba fraze tuir mai nia “*ulun*”.

133. 21 Abril Sesta

Foin daudauk joven ida koalia kona ba uma ida nebee seidauk taka, hodi dehan “*Tinggal deit nar-saida.*” Hosi lia fuan tolu nee, iha rua nebee ita rona beibeik, maibee nunka lee. Ida mak ‘*tinggal*’. Ita hotu hatene katak ema barak koalia kahur lian Indonezia ho lian Tetun. Ema balu koalia Tetun, kahur deit lia fuan ida-rua hosi lian Indonezia. Dala ruma sira uza lia fuan Indonezia nian bainhira seidauk hatene ho Tetun ka Portuges. Dala ruma mos uza lia fuan Indonezia nian tanba toman ona. Por ezemplu estudante balu dehan ‘*Hau baa perpustakaan*’ maske sira mos hatene lia fuan ‘*biblioteka*’.

Ema balu troka lian beibeik, hanesan bani nebee semo tama-sai hosi ai funan ida ba ai funan ida. Sira too tiha fraze klaran, derepentu semo ba koalia lingua seluk. Nunee orsida koalia Tetun, orsida lian Indonezia, orsida Tetun fali.

Maske ema balu koalia hanesan nee, se ita hakerek kahur beibeik lian Indonezia ho lian Tetun, ema ida la simu.

134. 25 Abril Tersa

Horiseik ita haree katak, bainhira ita hakerek, baibain la kahur lia fuan Indonezia nian. Lia fuan ida tan nebee ita nunka hakerek mak ‘*nar-saida*’. Lia fuan nee ema balu uza beibeik bainhira sira buka lia fuan seluk, la hetan. Por ezemplu, “*Ami hein deit nar-saida.*” Ita rona ida nee, seidauk hatene buat ida, tanba ema nebee koalia nee, seidauk hatete lo-loos, sira hein saida.

Iha lia fuan oi-oin nebee ema uza bainhira sira buka lia fuan seluk, la hetan. Hanesan ‘be’, ‘nar-saa’, ho ‘seda’. Ezemplu ida tan mak: “*Filmi nee narsaa liu pa!*”. Rona tiha nee, ita seidauk hatene buat ida kona ba filmi nee! Atu aat liu ka, kapaas liu ka, halo ita triste liu ka, see mak hatene?! Ema nee seidauk hatoo nia ideia ho klaru.

Tanba nee mak lia fuan hirak nee, ita koalia iha situasaun formal, la diak. Nunee mos ita la bele hakerek iha relatoriu formal. Afinal, bainhira ita hakerek, ita hakarak atu hatoo buat ruma ho klaru. Ita mos iha tempu hodi buka di-diak lia fuan nebee mak ita presiza.

28. Antonimu

135. 4 Maiu 2006, Kinta

Lingua hotu-hotu iha lia fuan balu nebee kontrariu malu, hanesan ‘boot’ ho ‘kiik’, ‘karu’ ho ‘baratu’, ‘foer’ ho ‘mos’. Ezemplu tolu nee fasil. Se ita husu ‘boot’ nia kontrariu karik, ema hotu-hotu hataan dehan ‘kiik’.

Maibee, ‘badak’ nia kontrariu saida? Nee depende, ita koalia kona ba saida. Hanoin tok kona ba bee: ‘bee badak’ nia kontrariu saida? Ema barak gosta hariis tasi bainhira bee ‘badak’. Maibee sira tauk ‘bee naruk’ ka ‘bee klean’, tanba nani la hatene. Nunee, kona ba bee, ‘badak’ nia kontrariu bele ‘naruk’, bele mos ‘klean’. Maibee ema oin seluk. Ema balu ‘ain aas’, balu ‘ain badak’. ‘Ain klean’ la iha! Bainhira ita koalia kona ba buat ruma nebee ‘vertikal’ (hamriik loos), hanesan ema ka foho ka ai huun, ‘badak’ nia kontrariu mak ‘aas’. Buat nebee orizontal (latan hela), oin seluk fali. Hanesan estrada ka ai kabelak: buat sira nee balu ‘badak’, balu ‘naruk’. Tempu mos hanesan. Ema balu hanoin deit ‘tempu badak’ (jangka pendek), balu prepara mos ba ‘tempu naruk’ (jangka panjang). Maibee ‘tempu aas’ ka ‘tempu klean’ la iha karik. Nunee ita haree katak ‘badak’ iha kontrariu tolu: ‘naruk’, ‘klean’ ho ‘aas’.

136. 10 Maiu 2006, Kuarta

Buat ruma nebee la ‘mos’, ita dehan ‘foer’. Nunee ‘mos’ (*bersih*) nia kontrariu mak ‘foer’. Maibee ‘hamoos’ nia kontrariu saida? Se ita dehan ‘hafoer’, ema bele kompriende karik, maibee lia fuan nee ema barak la simu, no ita mos la rona loro-loron. Baibain ema dehan ‘halo foer’. Nunee, maske ‘hamoos’ nee lia fuan ida deit, maibee nia kontrariu, lia fuan rua fali.

Tanba saa mak nee? Ita la bele hatene loloos. Maibee, dala ruma nia razaun hanesan tuir mai: Lingua hotu-hotu tau naran ba buat nebee ita koalia loro-loron. ‘Hamoos’ nee tama ba ema barak nia servisu loro-loron. Inan-aman sira dala barak haruka nia oan sira ‘hamoos’ uma ka ‘hamoos duut’. Enfermeira sira bele hatudu mai ita oinsaa atu ‘hamoos’ kanek, no ministeriu saude sempre apela mai comunidade atu ‘hamoos’ uma kintal atu la bele hakiak susuk. Igreja mos hanorin dehan so liu hosi Nai Jesus mak Maromak bele ‘hamoos’ ita nia sala.

Maibee ‘halo foer’ oin seluk. Se mak haruka ita ‘halo foer’ ita nia uma ka kintal? La iha! Ita uza duni hodi bandu dehan ‘La bele halo foer!’ Maibee nunka uza hodi hanorin ema oinsaa atu halo foer buat ruma.

Karik tanba razaun ida nee mak ‘hamoos’ sai lia fuan ida deit, maibee lia fuan ‘hafoer’ ita laduun presiza.

137. 13 Maiu 2006, Sabadu

Lia fuan ‘kontente’ nia kontrariu saida? Ho Tetun loro-loron, ita bele dehan ‘la kontente’. Maibee ho Portuges karik, ‘*descontente*’. Portuges nia prefiksu (*awalan*) ‘des’ baibain halo lia fuan nee nia signifikadu kontrariu fali. Nunee ‘des’ atu hanesan Tetun ‘la’ ka ‘laos’.

Ezemplu ida tan mak ‘deskonhesidu’; nee dehan katak ‘ema la konhese’. Nunee, bainhira ita rona iha notisias dehan ‘grupu deskonhesidu’ halo buat aat ruma, nee dehan katak ema seidauk identifika see mak halo. Ita seidauk ‘konhese’ grupu nee.

Nunee mos ‘deskonfia’: Bainhira ita deskonfia ema ruma, ita la ‘konfia’ sira, la fiar sira.

Iha parte ekonomia nian, ita rona beibeik kona ba ‘ema dezempregadu’. Nee dehan ‘ema nebee la iha empregu’, ka ‘ema nebee la iha servisu’.

Maske ema barak laduun uza lia fuan hirak nee iha sira nia vida loro-loron, ita rona beibeik iha notisias. Nunee ita presiza aprende, atu bele akompanha di-diak dezentvolvimentu iha rai laran.

138. 17 Maiu 2006, Kuarta

Horiseik ita haree katak Portuges nia prefiksu (*awalan*) ‘*des*’ baibain dehan ‘*la*’. Por ezemplu, ‘*deskonfia*’ atu hanesan ‘*la konfia*’.

Maibee dala ruma ‘*des*’ nee oin seluk uitoan. Por ezemplu, bainhira governu ida ‘*sentralizadu*’, nee dehan katak, poder barak liu iha fatin ida, baibain iha kapital. Governu iha nivel lokal, laduun iha poder. Maibee bainhira governu ‘*desentraliza*’, sira entrega poder barak ba iha rejiaun ka distritu ida-idak. Empreza boot mos bele ‘*sentraliza*’; nee dehan katak ema boot balu mak foti desizaun hotu-hotu. Sira bele mos dezentraliza, hodi foo poder ba sira nia ‘*cabang*’ ida-idak para foti desizaun rasik.

Nunee mos lia fuan ‘*dezarma*’. Bainhira polisia ‘*dezarma*’ ema ruma nebee kaer kilat, nee dehan katak sira hasai tiha kilat (‘*armas*’) hosi ema nee.

Nunee ita haree katak ‘*des*’ halo lia fuan nia kontrariu. Se ita kompriende prefiksu nee, ita rona lia fuan Portuges foun nebee komesa ho ‘*des*’, ita la bele hakfodak, maibee bele siik nia signifikadu.

29. Passives

139. 23 Maiu 2006 Tersa

Ho lian Indonezia, ita bele dehan ‘*Paul mencuri televisiku.*’ Bele mos ‘*Televisiku dicuri oleh Paul.*’ Informasaun nebee foo sai iha fraze rua nee hanesan: Paul naok televizaun nee. Maibee fraze rua nee la hanesan. Ida primeiru, foo atensaun liu-liu ba Paul: Nia halo saida?. Ita temi nia uluk, nudar sujeitu. Nunee, fraze hanesan nee ita bolu ‘*ativu*’ (*aktif*), tanba ema nebee ita temi nudar sujeitu nee halo duni buat ruma: iha fraze nee, nia naok televizaun.

Iha fraze segundu, ita foo atensaun liu-liu ba televizaun. Dala ruma ema husu ‘*O nia televizaun agora iha nebee?*’, mak ema foo resposta ‘*Oh, televisiku dicuri oleh Paul!*’ Ita temi televizaun uluk, nudar sujeitu. Fraze hanesan nee ita bolu ‘*pasivu*’ (*pasif*), tanba buat nebee ita temi nudar sujeitu nee la halo buat ida: iha fraze nee, Paul mak naok televizaun; televizaun la halo buat ida.

Ho lian Indonezia, ita bele haree keda verbu nebee mak *ativu*, ho verbu nebee mak *pasivu*, tanba uza prefiksu (*awalan*) keta-ketak. Lia fuan ‘*mencuri*’ *ativu*, tanba hahuu ho ‘*men-*’, no ‘*dicuri*’ *pasivu*, tanba komesa ho ‘*di-*’.

Laos lian Indonezia deit mak iha fraze *ativu* ho *pasivu*: Portuges ho Ingles mos iha. Tetun oinsaa? Iha semana tolu tuir mai ita sei hanoin kona ba oinsaa mak ita bele hatoo fraze *pasivu* ho lian Tetun.

140.

‘*Televisiku dicuri oleh Paul.*’ Horiseik ita haree katak ho lian Indonezia ita bele uza fraze *pasivu* hanesan nee hodi foo atensaun liu-liu ba televizaun, duke ba Paul. Fraze ida nee kona ba hau nia televizaun, hodi foo hatene saida mak akontese ba televizaun nee. Nunee mak ita temi televizaun uluk (nudar subjeitu), no ikus liu mak foin temi naokteen Paul nudar autor hahalok nee.

Oinsaa mak ita bele tradus fraze *pasivu* nee ba lian Tetun? Alternativu ida hanesan nee: *Hau nia televizaun, Paul mak naok.* Iha nee mos ita temi televizaun uluk, hodi hatudu katak televizaun nee ‘*topiku*’ fraze nee ninian: fraze nee kona ba televizaun. Depois mak ita hatete, saida mak akontese ba televizaun nee.

Hau foo tan ezemplu ida: Se karik ita dehan ‘*Japaun halo ponte nee*’, ita koalia kona ba saida mak Japaun halo. Maibee se ema husu kona ba *ponte* nee, ita bele hataan ‘*Ponte nee, Japaun mak halo.*’ Nunee ita tau objetu ‘*ponte nee*’ iha oin hodi halo *ponte* sai topiku fali.

141. 30 Maiu 2006 Tersa

‘*Ponte nee, Japaun mak halo.*’ Ita analiza fraze ida nee, *pasivu* ka lae? Kompara tok Tetun ho nia tradusaun ho lian Indonezia ‘*Jembatan ini dibuat oleh Jepang.*’

Fraze rua nee atu hanesan, tanba temi ponte uluk, depois mak foin temi see mak halo. Maibee iha mos diferenza rua, hanesan tuir mai.

Ho lian Indonezia, verbu *'dibuat'* iha sinal ida hodi hatudu katak fraze nee pasivu: sinal nee prefiksu *di-*. Bainhira ita haree verbu ida komesa ho *di-*, ita hatene kedas katak verbu nee pasivu. Portuges ho Ingles mos uza sinal hodi hatudu verbu nebee mak pasivu. Por ezemplu Portuges dala barak uza verbu *'ser'* no aumenta *'-do/da'* ba verbu. Ingles baibain uza verbu *'be'* no aumenta *'-ed'* (ka *'-t'*) ba verbu; hanesan *'This bridge was built by Japan.'* Tetun, sinal pasivu nian la iha. Verbu nee *'naok'* nafatin. La iha buat ida hodi katak verbu nee pasivu.

Oinsaa mak ita bele hatene see mak halo ponte nee? Ho lian Indonezia, ita uza prepozisaun (*kata depan*) *'oleh'* hodi hatudu katak Japaun mak halo, maske laos sujeitu. Portuges ho Ingles mos uza prepozisaun hodi hatudu autor iha fraze pasivu: Portuges uza *'por'*, Ingles *'by'*. Tetun la iha prepozisaun; ita temi kedas *'Japaun'*.

Tanba razaun rua nee mak ita bele dehan katak, fraze hanesan nee laos pasivu, maske ita bele tradus ba pasivu ho lian selu-seluk. Sujeitu mak *'Japaun'*. *'Ponte nee'*, objetu nafatin.

142. 2 Junhu 2006 Sesta

'Tuhan Yesus dibaptis oleh Yohanes Pembaptis.' Oinsaa mak ita bele tradus fraze pasivu nee ba lian Tetun? Dalan ida mak hanesan nee: *'Nai Jesus simu batizmu hosi João Baptista.'*

Iha nee, ita interese liu ba Nai Jesus duke ba João Sarani Nain. Nunee mak ita tau Nai Jesus nia naran iha oin, nudar sujeitu. Ita uza prepozisuan *'hosi'* hodi hatudu katak João mak sarani Nia, maske ita temi João ikus. Hosi aspetu rua nee, fraze nee hanesan lo-loos fraze pasivu iha lingua selu-seluk. Ho lian Indonezia mos, *'Tuhan Yesus'* iha oin nudar sujeitu, no ita uza prepozisaun *'oleh'* hodi hatudu katak *Yohanes Pembaptis* mak foo sarani Nia.

Se nunee, fraze Tetun ohin nee pasivu ka lae? Afinal, lae. Se pasivu karik, ita presiza uza verbu hodi tradus *'dibaptis'*. Maibee lia fuan *'batizmu'* nee substantivu (*kata benda*), laos verbu. Maske laos pasivu, ita bele uza fraze hanesan nee hodi tradus fraze pasivu hosi lingua-seluk.

143. 6 Junhu 2006 Sesta

Horiseik ita analiza fraze *'Nai Jesus simu batizmu hosi João Baptista.'* Ita haree katak ida nee laos pasivu, maibee tradus ba lian seluk, dala barak ema uza pasivu. Por ezemplu, ho Ingles karik, *'The Lord Jesus was baptised by John the Baptist.'*

Iha nee ita uza *'simu'* depois substantivu abstratu *'batizmu'*. Iha ezemplu barak tan hanesan nee. Balu uza *'simu'*; por ezemplu *'Sira simu tulun hosi governu Finlandia.'* Bele mos uza *'hetan'* ho substantivu abstratu, hanesan *'Ami hetan ajuda hosi departementu sosial.'*

Estrutura nee ita rona liu-liu iha situasaun formal. Ema laduun koalia halimar hanesan nee. Tanba saa? Razaun ida mak nee: Estrutura nee uza substantivu abstratu. Maibee substantivu abstratu barak liu foti hosi Portuges, no tama ba Tetun ida ke *'aas'*. Se ita haree ba ezemplu primeiru iha leten, ema barak senti katak lia fuan *'batizmu'* lia fuan Portuges loloos. Maibee verbu *'sarani'*, lia fuan loro-loron nian.

Ezemplu ida tan nebee mosu iha notisias foin daudauk: *Uma hitu mak hetan estragus.* Iha nee, jornalista sira uza substantivu *'estragu'*. Tetun loro-loron nian uza liu-liu verbu *'estraga'*.